

nummer 4 mei 1997

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Verhalen uit de
achterkamer**

**Koning Willem I
en zijn kanalen**

**Vakkenintegratie:
weinig voor,
veel tegen?**

**Great Society,
great curriculum?**



Algemeen Bestuur

C. Weltevrede,
voorzitter (Onderwijs Advies
Commissie, publiciteit,
contacten met het weten-
schappelijk onderwijs, het
KNHG en de SLO),
Driehoek 72,
3328 KJ Dordrecht.
Tel. 078 - 6540 195.
Fax 078 - 6540 235.
E-mail:
cweltevr@worldaccess.nl

Mw. M.E. Hielkema,
vice-voorzitter (Didactiek-
en Activiteitencommissie,
Intercommissie, contacten
met lerarenopleiders en
nascholing, contacten
met historische
verenigingen en
omgevingsgeschiedenis),
Titaanstraat 341,
1077 RJ Amsterdam.
Tel. 020 - 6644 060.

H. Buskop,
1e secretaris (externe corre-
spondentie, Commissie
PABO, contacten met VALO
en SLO),
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070 - 364 8946.
Fax 070 - 387 7275.

L.W.P. Janssen,
2e secretaris (interne
correspondentie, Commissie
Basisvorming),
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 3786 877.

Mw. J.M.L. van Bakkum,
penningmeester (Commissie
Volwasseneneducatie,
beroepsonderwijs)
Molvense erven 102,
5672 HN Nuenen.
Tel. 040 - 2834 364.

Mw. E. Marrenga,
(Commissie Havo/Vwo,
Commissie Cliomatica),
Lange Leidsedwardsstraat
212I, 1017 NR Amsterdam.
Tel. 020 - 6277 126.

Mw. R. Leusink,
(Commissie
Vrouwengeschiedenis),
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033 - 4630 996.

H. Groothuis,
(Commissie Vbo/Mavo,
contacten met het Cito),
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.

U kunt zich opgeven als lid
van de VGN bij de
administratie:
Vreeswijkstraat 329,
2546 AK Den Haag.
Wilt u daarbij aangeven tot
welke categorie van leraren u
behoort en op welk school-
type u werkzaam bent.

Alle leden van de VGN
hebben een abonnement
op Kleio. Niet-leden kunnen
zich abonneren.

Voor 1997 bedragen de
contributies:

- Bij bezoldiging t/m HOS-
schaal 10: f95,-
- Bij bezoldiging vanaf HOS-
schaal 11: f115,-
- VBO/MAVO-docent met
drie of meer vakken: f65,-
- Bij minder dan 16 uur:
f80,-
- Kennismakingslidmaatschap
(alleen voor studenten):
f45,-
- Buitengewone leden
(zij die niet meer in het
onderwijs
werkzaam zijn): f85,-
- Partnerlidmaatschap: f140,-

Voor 1997 kost een
abonnement:

- Binnenland f100,-
- Buitenland, f125,-
binnen Europa
- Buitenland, f135,-
buiten Europa (luchtpost)
- Losse nummers f 10,-

In Kleio kan geadverteerd
worden. Prijzen:

- 1 pagina f410,-
- 1/2 pagina f325,-
- 1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere
formaten en inleverdata van
de opnamemodellen kunt u
zich wenden tot de eind-
redacteur.

VGN-giro: 128701
t.n.v. Penningmeester
VGN, Den Haag.

Van de redactie

Ieder jaar stelt de redactie zich
de vraag of, en zo ja, hoe er in
't meinummer aandacht
besteed moet worden aan de
Tweede Wereldoorlog.
Wij zijn heel blij, dat Ellis
Lehman Pareira die in de oor-
log met haar vader, moeder
en zus ondergedoken zal in
Utrecht, ons in de gelegen-
heid stelde haar verhalen over
het leven in 'de achterkamer'
om te werken tot een artikel -
voor docenten, maar vooral
ook voor de leerlingen.

Als tweede topic de vakken-
integratie. Allerwege in onder-
wijsland kun je horen dat
'geschiedenis' het goed
gedaan heeft in de slag om de
studielasturen in de Tweede
Fase. Dat is een compliment
voor het VGN-bestuur en de
vele anderen die zich voor het
geschiedenisonderwijs inzet-
ten. Een van die anderen is
Maria Grever, die dit jaar de
Huib de Ruijterprijs ontving.
In haar rede op de jaarver-
gadering, die in dit nummer
van KLEIO is afgedrukt, wees
zij op nieuwe gevaren. In niet
mis te verstane bewoordingen
stelde zij dat de kwaliteit van
zowel het onderwijs als van de
leraar door alles wat samen
gaat met vakkenintegratie
wordt bedreigd.
Haar rede lokte bijval en
discussie uit (zie daarvoor
KLEIO 3, bladzijde 39-40) en
zal dat waarschijnlijk ook nu
weer doen.

Verder in dit nummer het
tweede deel van het boeiende
artikel over vervoersinfrastruc-
tuur en kanalenbouw onder
koning Willem I, een verhaal
over de betrekkelijkheid van
vernieuwingen in methodes in
de VS en de rubrieken
Museumnieuws, Boek van de
maand en Kleiogesprek.
Veel leesplezier dus; en als
altijd benieuwd naar reacties.

Wim Rongen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Antillen 4,
3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 289 25 80.

R.P. Slotboom, secretaris,
Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.

B. Engbers,
Louise Kerlinghof 8,
3571 TR Utrecht.
Tel. 030 - 272 4010.

J.L.G. van Oudheusden,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.

H.S.J. Jansen,
Hatertseweg 463,
6533 GH Nijmegen.
Tel. 024 - 355 34 84.

Mw. C. van Boxtel,
Evieveland 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.

J. Trippenzee,
Vesuvius 74,
3524 WX Utrecht.
Tel. 030 - 280 05 43.

H.F. Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.

Mw. T. Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toe-
sturen aan de secretaris van
de redactie. Berichten voor de
Kleiokrante, aktualiteiten,
mededelingen van commissies,
aankondigingen en brieven
kunnen rechtstreeks naar de
eindredacteur.



In dit nummer

- 2 *De onderduiktijd van Ellis Lehman Pareira*

Verhalen uit de achterkamer

B. Engbers

Ellis Lehman-Pareira zat met haar familie en nog vier anderen van 1942 tot mei 1945 ondergedoken in Utrecht. Iedereen heeft deze verschrikkelijke periode overleefd. Ellis, die nu in Israël woont, vertelt er regelmatig over. Hier haar verhaal.

- 9 *De eerste stap naar een moderne vervoersinfrastructuur (2)*

De kanalenbouw van koning Willem I

R. Filarski

In zijn streven zijn staat tot welvaart te brengen en er een krachtige industriestaat en handelsgrootmacht van te maken, hechtte koning Willem I veel waarde aan een goed vaarwegennet. In dit artikel wordt ingegaan op zijn activiteiten op waterstaatsgebied.

- 16 *Degradatie van het leraarschap?*

Vakkenintegratie

M. Grever

Vakkenintegratie categorisch afwijzen is misschien wel wat teveel van het goede. Maar zolang men daarbij uit het oog verliest dat leraren 'vakmensen' zijn, die vanuit hun deskundigheid op een bepaald terrein leerlingen onderwijzen en begeleiden, kun je er beter tegen zijn, zeker in de Tweede Fase.

- 21 *Geschiedenismethoden in de Amerikaanse jaren zestig*

Great society, great curriculum?

B. Peters

Veranderingen in de lesstof zijn moeilijk door te voeren. Dat is in ieder geval in de VS zo. Allerlei 'krachten van het behoud' deden zich voelen, toen president Johnson in het kader van zijn 'great society' ook met voorstellen tot onderwijshervormingen kwam.

En verder

- 26 *Kleigesprek*
- 30 *Museumnieuws*
- 32 *Boek van de maand*
- 36 *Boeken*
- 43 *Kleiofant*

V verhalen uit de achterkamer

Dit artikel is gebaseerd op de verhalen van Ellis Lehman Pareira over haar onderduiktijd. Zij was in de Tweede Wereldoorlog ondergedoken bij Heiltje en Wop Kooistra in de Utrechtse Rivierenwijk.

Ellis is jodin. Ze woont nu in Israël en vertelt regelmatig aan groepen mensen, ook op school, over haar ervaringen in de oorlog. Haar verhalen zijn enkele jaren geleden op een videoband vastgelegd, zonder de toeters en bellen van een studio en de glamour van een interviewer, het gezicht soms maar half in beeld, en van een waardeloze geluidskwaliteit. Toen de redactie daar vorig jaar tegen aanliep was onze eerste reactie afwerend. De herdenking van 1995 was net achter de rug, in menige school was het materiaal over de oorlog in de kast opgeborgen en de docenten vonden het even genoeg geweest. Toch was onze belangstelling voor het wel en wee van deze mensen die onder bijna onmogelijke omstandigheden door een verschrikkelijke tijd heen gekomen zijn, zo groot, dat we besloten hebben de ervaringen van Ellis te publiceren. Vooral omdat haar verhaal in Nederland niet zo bekend is en het appelleert aan heel algemene menselijke waarden, waar ook onze huidige samenleving zijn voordeel mee kan doen. Het is een spannend verhaal, maar ook een boodschap over waarden en normen die gehoord moet worden.

Op de videoband is vooral Ellis, nu ongeveer 75 jaar, aan het woord. Maar ook Heiltje Kooistra, nu ruim 80 jaar, bij wie het gezin Pareira ondergedoken was, vertelt het een en ander. De redactie heeft met de videoband als bron geprobeerd er een leesbaar verhaal van te maken.



Ellis vertelt:

Het verhaal van Ellis begint in juni 1942. De familie Pareira besloot toen onder te duiken. Ellis woonde in de Deventerstraat in Scheveningen en was de oudste dochter in het gezin. Zij en haar vader hadden een oproep gekregen dat ze moesten gaan werken in Polen. Maar er gingen vreemde geruchten rond over Polen. Zo was er een familielid van de Pareira's gestorven. Men had bericht gekregen dat hij een gecompliceerde blinde darmontsteking had gehad. Maar mevrouw Pareira die wat medische kennis had, zei dat ze zeker wist dat een blindedarmontsteking operatief te verhelpen was. Daar hoefde je niet meer aan dood te gaan. Meneer Pareira vertrouwde die Duitsers voor geen cent na wat hij allemaal aan verhalen had opgevangen en besloot niet te reageren op de oproep, maar om onder te duiken.

Onderduiken was niet iets dat je zomaar even deed. Wie zorgde voor het geld dat je nodig had, wie had de contacten met organisaties die mensen hielpen onderduiken. Gelukkig voor de familie Pareira was er iemand die hen wilde helpen. Meneer Pareira werkte op een sigarenfabriek van een in die jaren bekend merk, Ritmeester. De directeur van dat bedrijf was bereid hem te helpen. Tijdens de hele periode dat de familie ondergedoken zat, zorgde hij voor het geld en in de beginperiode zorgde hij ook voor veilige adressen.

Op een ochtend in juni 1942 gingen vader en moeder Pareira, hun zoon Bob en hun dochter Ellis, een voor een met alleen een schooltas bij zich met daarin enkel de hoogst noodzakelijke spulletjes op weg naar een onzekere toekomst.

Ellis vertelt: ik was de laatste die het huis verliet. Ik was toen 18 jaar. Iedere stap die ik zette voerde mij verder weg van mijn zo vertrouwde ouderlijke woning in Scheveningen waar net het strandseizoen weer begonnen was, en dichterbij het onbekende eerste vluchtadres. Het was net of er een afgrond viel tussen mij en mijn

huis. En bij iedere stap werd die afgrond breder, steeds breder.

Vanaf dat moment was ik plotseling volwassen. Het vrolijke en springerige dat zo kenmerkend voor mij was, en ook het kinderachtige en egoïstische in mijn gedrag dat mijn moeder mij zo vaak had verweten, moesten verdwijnen. Ik werd een soepel en meegaand persoon; dat was de enige manier om het er levend vanaf te brengen.

Het meisje van weleer zou nooit meer terugkeren.

De eerste onderduikperiode was de moeilijkste tijd. Het was ook een zeer verwarrende tijd. De Pareira's moesten vluchten van plaats naar plaats. Dan weer een nacht in een kelder, dan weer een nacht in een schuurtje, dan weer een nacht bij mensen waar ze eigenlijk helemaal niet welkom waren. Altijd maar op de vlucht, angstig om je heen kijken of er ergens een Duitse controle stond. Doodsbang zijn en toch doen alsof er niets aan de hand is.

Bij Wop en Heiltje Kooistra

De Pareira's kwamen tot betrekkelijke rust toen ze eindelijk in Utrecht bij de familie Kooistra introkken. De vader van het gezin heette Wop en de moeder Heiltje. Een jong echtpaar, beiden eind twintig. Ze hadden midden 1942 drie kinderen, Rietje van 1, Anneke van 6 en Rommy van 12 uit het eerste huwelijk van Wop. Ondanks het kleine leeftijdsverschil tussen Ellis en Heiltje (ongeveer 5 jaar) was er toch een grote emotionele afstand tussen hen in die bezettingsjaren. Heiltje was een soort tweede moeder. Voor iedereen die in haar huis ondergedoken zat, was zij het onbetwiste middelpunt, ondanks het feit dat haar man, de charismatische Wop, een heel grote indruk maakte.

Ellis vertelt: Het kleine huisje van de familie Kooistra, een rijtjes huis in Utrecht, werd door ons het gummie huisje van Kooistra genoemd. Toen wij er aankwamen was er één joodse onderduiker. Steeds kwamen er mensen in nood aan de deur kloppen, en steeds weer was er plek. Als er écht geen plaats meer was bij de Kooistra's, zorgde Wop dat ze op andere adressen een veilig plekje vonden. Toen de oorlog voorbij was zaten we met acht Joden in de achterkamer en soms in de andere kamers verborgen.

De kinderen van Wop en Heiltje mochten niet weten dat er onderduikers in huis waren. Bij Rietje was dat geen probleem, ze was 1 jaar en had geen notie van wat er allemaal om haar heen gebeurde. Ook bij Rommy, toen ongeveer 12 jaar, ging dat wel. Zij was een rustig en gehoorzaam kind en leverde weinig complicaties op voor de onderduikers en haar ouders. Maar bij Anneke daarentegen was het echt een probleem. Zij was een jaar of zes, een leuk en levendig kind.

Anneke wilde zien wat er in de achterkamer gebeurde. Haar vader had wel gezegd: jullie komen niet meer in de achterkamer, daar zijn dingen van vader en daar kun je niet meer terecht. De deur was op slot. Maar Anneke pikte dat niet. Ze vertelde haar vader dat ze stemmen van mensen in de achterkamer had gehoord. Consequent zei haar vader telkens dat er echt geen mensen in de achterkamer zaten. Maar Anneke wilde toch zo graag weten wat er achter die gesloten deur te zien was. Zo is ze een keer naar buiten gelopen, de achtertuin in waar je op uit keek vanuit de achterkamer, waarin we zaten. Er hingen dikke, gebreide gordijnen voor het raam. Anneke ging met handjes boven haar ogen door het raam staan kijken, en wij, de onderduikers, zaten als bevroren en doodstil aan de tafel, maar ze zei: dag meneren.

En ze vertelde haar moeder dat er wel honderd meneren in die kamer zaten.

Ook voor ons, onderduikers, was dit moeilijk. Als we de kinderen hoorden lachen en zingen hadden we het vaak te kwaad. We hadden zo graag met hen willen spelen, verhaaltjes vertellen, knuffelen. Dat kon niet. Een kind van 6 jaar, zeker zo'n spontaan kind als Anneke kon gevaar opleveren. Als ze over ons aan haar vriendinnetjes zou vertellen, en als die het weer aan hun ouders zouden vertellen, dan zou het verhaal wel eens bij mensen terecht kunnen komen, die juist niet mochten weten dat in dit huis mensen ondergedoken zaten.

Lang na de oorlog vertelde Anneke me, dat ze op het moment dat ze van haar vader hoorde dat er geen mensen in de achterkamer zaten terwijl zij ze zelf gezien had, het vertrouwen in haar eigen mening volledig had verloren en dat dat haar voor de rest van haar leven heel onzeker heeft gemaakt.

De lichtpunten in die tijd voor ons, als je daarover kunt spreken, konden alleen maar de mensen zijn die voor ons zorgden. Wop en Heiltje waren daar keien in. Zij zorgden ervoor dat we niet volledig gek werden, met hun humor hebben ze ons en de andere joden er doorheen gesleept. Lichamelijk en geestelijk hebben ze ons verzorgd. Ze hebben ons gekoesterd, alsof wij hun bloedeigen kinderen waren. In die tijd van moord en

doodslag en geweld was het kleine huis een eiland van rust.

Niet dat we niet bang waren. Doodsbang waren we als we een auto in de verte hoorden. De Nederlanders hadden bijna geen auto's meer. Dus als je een auto in de straat hoorde, moest die van een NSB-er of van de Duitsers zijn. Nu nog kan ik 's nachts met een schok wakker worden als ik bij mij thuis in de straat een auto hoor. Gelukkig woon ik in een rustige buurt. Ze hadden iets Wop en Heil, dat rust bracht en optimisme uitstraalde. Ook mijn vader was een optimist. Al die lange dagen dat we in dat achterkamertje opgesloten zaten, heeft hij ons gezin steeds weer verteld hoe snel die oorlog voorbij zou zijn en dat alles weer snel normaal zou zijn en dat we weer normaal zouden kunnen leven. Al de dagen, weken, maanden, jaren in de achterkamer.

Het leven van alle dag ondergronds

Je zult maar niet van lezen houden, geen radio, geen tv, geen weekbladen en niets kunnen en mogen doen. Ellis vertelt over de dagelijkse gang van zaken: wij vonden lezen gelukkig wel leuk. Ook speelden we vaak samen bridge. Bob schreef prachtige gedichten en ik schreef in mijn dagboek.

Ik had zoals heel veel meisjes in die tijd en ook nu nog wel, een dagboek. Het zat bij de weinige dingen die ik in mijn boekentas mee had kunnen nemen. Ik had in Scheveningen een vriend gehad, van ongeveer mijn leeftijd. Ik was stapelverliefd op hem. In het begin van de onderduik kon ik soms heerlijk dagdromen over hem. Want die gedachtes konden die stomme moffen niet van mij afnemen. Mijn dagboek was eigenlijk in het begin een lange liefdesbrief. Later stopte ik met schrijven. Er was er niets meer te schrijven, omdat ik het gevoel had dat ik hem niet meer zou terug zien. Dat gevoel had ik al heel gauw. Ik werd van dat schrijven eigenlijk alleen nog maar heel triest. Wat had het allemaal voor zin?

De dagen gingen voorbij, maar hoe ze precies voorbij gingen kan Ellis niet meer navertellen. Dag in dag uit was alles hetzelfde. Er gebeurde nooit iets leuks. De toestand buiten werd steeds moeilijker. Er waren razzia's. Half Nederland was wel bevrijd, maar Utrecht niet. De Duitsers werden steeds lastiger. En in die toestand zaten ze maar in die achterkamer.

Ellis kan zich niet herinneren dat zij veel ruzie hebben gehad. Ze vertelt: mijn moeder was een echte diplomaat. Ze zorgde ervoor dat we ondanks de

verschrikkelijk moeilijke omstandigheden toch een hechte familie bleven. Met de andere mensen in het huis hadden we bewust niet al teveel contact. Die speelden veel rummy en een ruzie dat ze maakten. Moet je je voorstellen. Je bent een spelletje aan het spelen en krijgt een knallende ruzie met iemand die bijvoorbeeld echt vals speelt. Normaal begin je dan natuurlijk op zeer harde toon duidelijk te maken dat je daar niet van gediend bent. Maar zij konden alleen maar fluisterend de hoog opgelopen ruzie beslechten. Het waren vreselijke momenten in de achterkamer. Ik heb mijn kinderen met deze herinnering in mijn achterhoofd nooit leren kaart spelen.

Na enige tijd lieten Wop en Heil ons als de dag voorbij was en hun kinderen naar bed waren, ook in hun voorkamer binnen. De tussendeur ging dan open en het hele gezelschap ging naar de voorkamer. Soms zaten we te praten tot misschien wel 2 uur 's nachts. Wop vertelde zijn spannende verhalen uit de bijbel. Hij kon het niet uitstaan dat zijn joodse onderduikers stuk voor stuk zo onbijbels waren. Heel veel joodse mensen waren niet religieus en lazen nooit in de bijbel. Wop kon niet begrijpen dat mensen van het beloofde volk van Abraham, Isaak en Jacob hun eigen geschiedenis niet kenden. Daarom vertelde hij ons over Eretz Israel en wij kregen een sterk verlangen ernaar.

Als het nacht werd, sliep niet iedereen in een bed, want zoveel bedden hadden de Kooistra's niet eens. De kinderen sliepen met elkaar in één bed. Bob sliep in de huiskamer als de kinderen naar bed waren. Hij rolde zich in een klein Perzisch kleedje en dat was zijn bed. De oude heer Pam zat op twee fauteuils met de benen naar voren; mijn vader en moeder sliepen in een twijfelaartje boven; de familie Gans sliep in een kamertje met anderhalf bed. De kinderen sliepen in het voorkamertje boven en de Kooistra's in hun eigen kamer. Ik sliep in de achterkamer zittend op twee keukenstoelen, van die rechte stoelen, met de benen vooruit.

De dekens waren oude jassen. Dat had zijn reden. Als er een overval zou komen in de nacht dan rolde Bob zich uit het kleedje, meneer Pam stond op van de leunstoelen. De kinderen werden verspreid over de andere bedden. En iedereen, behalve de kinderen en Heiltje, ging het hok in. Alle oude kleren werden in zakjes gedaan en daar had Heiltje een prima verhaal bij als de Duitsers zouden vragen waar die troep voor diende.

Haar man zat zogenaamd in Duitsland en zij moest toch op een of andere manier aan de kost komen. Daarom herstelde zij kleren voor mensen uit de buurt om geld te verdienen.

Het engeltje van Kooistra

Een dergelijke moeilijke tijd kom je alleen door als je ook het nodige geluk hebt. En dat hadden de Kooistra's, de Pareira's en de Gansen.

Ellis vertelt: de familie Kooistra had een buurman die eigenlijk niet deugde. Toch tipte hij Wop en Heiltje als er weer een razzia op komst was. Hij heeft nooit laten merken dat hij wist dat Wop onderduikers in huis had. Waarschijnlijk waarschuwde hij met oog op Wop zelf want alle jonge mannen, dus ook Wop, moesten naar Duitsland om te werken in de Duitse fabrieken. De Duitse arbeiders zaten bijna allemaal aan het front en vooral de fabrieken die goederen vervaardigden voor de oorlog, moesten op volle sterkte blijven draaien. Daar werden burgers en krijgsgevangenen uit de omringende landen voor gebruikt. Ettelijke keren moesten wij onder de grond na een waarschuwing van de buurman. En toch is er nooit iets gebeurd.

Wop die zogenaamd in Duitsland zat en wij, de onderduikers, gingen allemaal het gat in als er alarm was. Wop had een deel uit de vloer gezaagd en daar een luik van gemaakt. Met onze hulp had hij zand weg gehaald bij de fundamenteën van het huis. Dat was onze schuilkelder. Eerst kropen de jonge mensen in het gat en daarna de ouderen. Heiltje deed het luik dicht als ook Wop er in zat.

Als het luik dicht was, ging er vloerbedekking overheen, de kinderwagen werd er bovenop geplaatst en niemand kon zien dat daaronder een schuilplaats zat. Regelmatig werden er oefeningen gehouden tot vervelends toe. Maar we moesten blijven oefenen om in geval van alarm zo snel mogelijk onder de grond te komen. We deden het heel aardig. In twee minuten zat het hele spul erin.

Ellis kan er nog niet over uit. Overal werden er allerlei mensen opgepakt en ons, de acht joden in dat kleine huisje, met zoveel mensen die ervan hebben moeten weten, gebeurde niets. Een bijzonder groot wonder. Na afloop van de oorlog zeiden we tegen elkaar: boven het huis aan de Spaarnestraat zweeft een engeltje. En we noemden het 'het engeltje van Kooistra'. En dat engeltje van Kooistra hebben we na de oorlog meegekregen. Het zweeft boven ons. Iedere keer als er iets ergs gebeurt in de familie, dan komt er wel weer een moment dat het allemaal in orde komt.

'De andere kant'

Na de oorlog vertelden de Kooistra's aan Ellis over allerlei dingen 'de andere kant'.

Wij, de onderduikers, wisten natuurlijk niet dat Wop heel actief betrokken was bij de ondergrondse. Dat werd voor ons geheim gehouden. We vonden wel dat er soms vreemde dingen gebeurden, die we moeilijk konden begrijpen. Later, toen de verhalen loskwamen en niemand meer gevaar liep, werd het wel duidelijk. Eenmaal in de zoveel tijd trok Wop zijn knickerbocker aan met die elastieken van onderen en ging dan zogenaamd vissen. Hij was dan de hele dag weg. Hij bracht nooit ook maar een klein visje mee terug. Na de oorlog hebben we gehoord dat Wop niet ging vissen. Wop kreeg van de ondergrondse een stengun, die hij uit elkaar schroefde en verborg in zijn handige broek. De stengun was dagen daarvoor door Engelse vliegers naar beneden gegooid op een daarvoor afgesproken plek. Hij ging dan met een man of vrouw die ook lid van de ondergrondse was, naar zijn schoonmoeder toe. Zij had haar huis ter beschikking gesteld, maar wist van niks. De stengun werd bij haar thuis weer in elkaar geschroefd en dan kreeg die persoon les hoe je met die stengun om moest gaan.

Aan het eind van de oefening had de ondergrondse weer een nuttig lid erbij.

Maar Wop had zodoende natuurlijk geen vis. Hij vertelde dat hij eens uit onmacht een viswinkel was ingegaan om een klein visje te kopen. Maar de winkel had geen vis meer, want ieder gevangen visje was goud waard in die tijd van schaarste.

Hoe wij met zijn dertien steeds weer aan eten zijn gekomen mag een wonder genoemd worden. De boterhammen werden zo dun mogelijk gesneden en iedereen kreeg zijn stapeltje. De kapjes kregen mijn broer en ik, want, zei Wop: 'Jullie moeten er nog van groeien'. Er zat iets meer brood aan.

Wop zelf at nauwelijks iets. Het was ongelooflijk hoe iemand als Wop die zoveel werk verzette voor de onderduikers, voor zijn gezin en voor de ondergrondse met zo weinig eten toe kon.

Haar bewondering voor Heiltje kan Ellis nauwelijks verbergen. Ze ging op de fiets, zonder banden, naar boeren buiten Utrecht, ze had nogal wat relaties daar. Dan kwam ze bijvoorbeeld terug met melk. Op een keer kwam Heil weer van de boer en zij vroeg mij voor allemaal melk in te schenken en uit te delen. Ik vond dat geen bezwaar want dan had ik wat te doen. Ik telde de bekertjes die Heil had klaar gezet en zei: er ontbreekt nog een beker. En Heiltje, die toen zwanger was,

antwoordde: 'Nee, ik heb al gehad bij de boer'. Ook moest ze wassen voor al die mensen. Daar stond ze bij de tobbe te wassen voor dertien mensen, acht joden en vijf uit haar eigen gezin. En voor al die mensen moest zij wassen zonder een stukje zeep.

Kerstmis en Chanoekah

In 1944 veranderde er eindelijk iets.

Ellis vertelt: het was voor Heiltje die toen zwanger was, veel te moeilijk om het werk en de zorg voor ons allemaal alleen op te vangen. De kinderen en toevallige langskomers werd gezegd dat mijn moeder en ik evacués waren. Want er waren overal evacués in het land omdat de mensen die aan de kust woonden verplicht werden te verhuizen. De Duitsers dachten dat de geallieerden vanuit zee in de tegenaanval zouden gaan om Nederland te bevrijden. Daarom werd de kust zeer zwaar verdedigd en daarbij konden ze zeker geen Nederlandse pottenkijkers gebruiken.

De kinderen mochten ons tweeën vanaf dat moment zien.

Op een dag kwam Heiltje de achterkamer binnen en vroeg of wij het niet erg vonden, dat de deur naar de voorkamer voor een keer gesloten bleef. Het was namelijk kerstmis en Wop en zij wilden een beetje samen zijn en bidden.

Natuurlijk was het niet erg. Moesten zij toestemming vragen aan ons, de onderduikers, om samen te mogen bidden? Wij realiseerden ons plotseling in wat voor moeilijk parket wij de Kooistra's al die tijd hadden gebracht. Wij zaten een beetje sip in die achterkamer. Dag in dag uit zaten ze met ons opgescheept, wat konden wij daar tegenover zetten? Helemaal niets en toch vroegen ze bijna verontschuldigend om samen te mogen zijn.

Er was toch iets vreemds. Want Heiltje liep zingend heen en weer en Wop speelde op het orgel een melodie die wij, de achterkamerbewoners niet kenden, maar die heel mooi klonk. En ineens ging de deur open en daar stond Heilje voor de ingang. Ze was in de derde maand, ze had al een flink buikje.

Ellis vertelt: "Ik heb later kunstgeschiedenis gestudeerd, ik heb een heleboel tekeningen en schilderijen van madonna's gezien, het mooiste van het mooiste, Rafael, da Vinci, maar ik heb nooit zo'n mooie madonna gezien als toen. Die jonge vrouw met haar gladde gezicht, die blik van liefde die ze ons toestuurde toen ze zei: komen jullie maar gauw binnen schatjes, jullie hebben zolang moeten wachten.

En daar in de voorkamer stond een taart op tafel, met



Wop en Heiltje Kooistra met hun onderduikers, twee militairen en de meisjes. Derde van rechts op de voorste rij is Ellis.

een krans er omheen en een geconstrueerde menora met zes kaarsen, want het was chanoekah en kerstmis tegelijk op één dag*. En die taart was niet gemaakt van meel, suiker en boter, die was gemaakt van liefde en die proef ik nu nog op mijn tong."

Na de oorlog

De oorlog was voorbij en alle onderduikers mochten naar buiten. Alle bewoners van het kleine huis met zijn grote ruimte aan de Spaarnestraat hadden de oorlog overleefd. Ellis herinnert zich dat moment als de dag van gisteren.

Heiltje, blij en opgelucht na alle ellende, riep alle burens en zei: kom even kijken, zoiets heb je nog nooit gezien. Zij gooide de deur open en daar kwamen wij allemaal naar buiten. Henk, de zoon van de familie Gans was ook nog op bezoek. We kwamen naar buiten, een heleboel joden, we wandelden eindelijk de vrijheid in. De burens haalden een hele grote bloemenmand. En achter die bloemenmand stelden wij, alle bewoners van het huis aan de Spaarnestraat, ons op.

O ja, die soldaten op de foto?

Ik had die twee Tommies van de straat opgevist. Wop

had aardappelen georganiseerd en die konden niet goed gekookt worden op dat spaarbrandertje dat de laatste maanden als kachel had gediend. Dat ging veel te langzaam. Wop kwam op het idee om de Engelsen om petroleum te vragen dan kon het petroleumstel weer gebruikt worden. Aangezien ik een beetje Engels kon spreken werd ik erop uitgestuurd om bij de soldaten petroleum te halen. Dat heb ik gedaan en ik kwam met twee soldaten en olie terug. Zodoende zijn die soldaten ook op de foto terecht gekomen.

* Een menora is een kandelaar voor zeven kaarsen, die ook wel wordt gebruikt op chanoekah: het joodse inwijdingsfeest van de tempel - een soort feest van het licht net als kerstmis, dat een godsdienstige vulling heeft gekregen.

Ontheemd

Tijdens een verhuizing van het ene onderduikadres naar het andere maakte Ellis iets afschuwelijks mee.

Maar om de portce van het verhaal goed te kunnen begrijpen eerst dit. Veel Joodse mensen voelden zich echte Nederlanders. Ze waren er trots op dat ze al zolang in Nederland woonden. Hun voorouders waren al in de tijd van de inquisitie naar Nederland toe gekomen. Dat was rond 1600. De Spaanse koning verdreef toen alle Joden van het Iberische schiereiland. Er was maar één godsdienst geoorloofd en dat was het Rooms Katholicisme. Veel van de Joden vonden uiteindelijk veiligheid en vrijheid in de Republiek.

De familie Pareira was zeer koningsgezind. Voor de oorlog stonden ze langs de kant van de weg als de koningin het nieuwe parlementaire jaar opende. Prinsjesdag en Koninginnedag, dat waren echt feesten. Meneer Pareira was lid van de SDAP, een rooie, dat wel. Maar ze waren koningsgezind. En zij voelden zich echte Nederlanders.

Ellis liep op straat bij een van haar vluchten. Als het gezin Pareira verhuisde van plek naar plek, gebeurde dat volgens een vooraf bedacht plan. Een voor een verplaatsten ze zich. Meneer Pareira had daarbij de volgende redenering: als er een van hen gepakt zou worden, dan konden de anderen in ieder geval nog ontkomen. Ellis liep zodoende in haar eentje met haar schooltas in de hand en kwam voorbij een groep vrouwen die gewoon gezellig daar stonden te kletsen. Ze hadden ook haar broer Bob al voorbij zien gaan. Toen hoorde ze ze zeggen, de een tegen de ander, "Benne dat Nederlanders, het lijken wel joden".

Op dat moment kreeg ze een gigantische klap in haar gezicht. Ellis voelde zich Nederlander en was daar trots op, maar die Hollandse vrouwen vonden dat ze geen Nederlandse was. Met die opmerking troffen ze haar diep in haar hart. Ze was geen dief, want dan zou ze in ieder geval nog Nederlander zijn geweest, ze was geen moordenaar want ook dan zou ze nog Nederlander zijn gebleven. Maar ze was een jodin en dat was genoeg.

Ze voelde zich verraden door haar eigen landgenoten.



De eerste stap naar een moderne vervoersinfrastructuur (2)

Ruud Filarski

De kanalenbouw van koning Willem I

Op de historicdagen in Utrecht in november jl. hield dr.ir. R. Filarski een lezing over de veranderingen op het gebied van verkeer en vervoer in de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Het op die lezing gebaseerde artikel hebben we verdeeld over twee Kleio's. Het eerste deel stond in nummer 3, april 1997 - het tweede deel volgt hierna.

De situatie vóór Willem I

Een interessante vraag is, hoe het nu eigenlijk kwam, dat de vervoersinfrastructuur in het begin van de negentiende eeuw zo gebrekkig functioneerde.

De reden hiervoor lag naast de beperkte vervoersomvang vooral in de wijze, waarop de zorg voor de aanleg en het onderhoud in de tijd van de Republiek waren geregeld.¹ Ik beperk mij hierbij tot de vaarwegen; op de wegen was de toestand ongeveer hetzelfde.

Vóór 1795 had de centrale overheid, de Staten-Generaal, geen enkele bemoeienis met de waterstaatszorg. In theorie waren de Staten van de afzonderlijke gewesten verantwoordelijk voor het oppertoezicht op de waterstaatszorg. Daarbinnen berustte de verantwoordelijkheid voor de scheepvaartvoorzieningen vooral bij de stedelijke overheden of bij particuliere kapitaalverschaffers. Zo werd het uitgebreide

trekvaartennet van de Republiek geheel door de stedelijke overheden geëxploiteerd, terwijl particuliere ondernemers de aanleg van een groot aantal turfvaarten financierden.

Voor de uitvoering van omvangrijke vaarwegverbeteringen door steden of particuliere kapitaalverschaffers was toestemming (een "octrooi van aanleg") van de Staten van de betrokken provincie vereist. In dit octrooi werden de rechten en plichten van de aanvrager geregeld.

Binnen de Staten hadden de belangrijkste steden nagenoeg een vetorecht. Dit recht werkte vaak belemmerend op de besluitvorming. Eigenbelang ging vóór algemeen belang. Onwelgevallige Statenbesluiten konden eindeloos worden tegengehouden.

Iedere stad streefde ernaar om zijn eigen goederenvervoer te bevorderen ten koste van zijn concurrenten. In de praktijk leidde dit ertoe, dat vóór 1795 - afgezien van de aanleg van het trekvaartennet - slechts weinig vaarwegverbeteringen tot stand kwamen. De ontwikkeling van het vaarwegennet werd hierdoor sterk geremd.

Niet alleen de aanleg, maar ook het onderhoud van de vaarwegen was in

de Republiek slecht georganiseerd. In theorie zou hiervoor in het octrooi van aanleg of in een onderling contract tussen de kapitaalverschaffers een regeling moeten worden getroffen. Vaak werd echter nagelaten om hierover duidelijke afspraken te maken en deze ook schriftelijk vast te leggen. In de praktijk leidde dit meestal tot een ondoorzichtige situatie, waarbij de verantwoordelijkheden slecht waren afgebakend.²

Naar onze maatstaven schoot het onderhoud van de vaarwegen in de Republiek daarom op tal van punten tekort. Tijdgenoten oordeelden echter anders. Op J. Phillips, een Engelse binnenvaartexpert uit het begin van de negentiende eeuw, maakte het Nederlandse vaarwegennet met inbegrip van het onderhoud een uitstekende indruk. Tal van reisverslagen bevestigden dit oordeel.

De omwenteling van 1795 kegelde de bestuursstructuur van de oude Republiek omver. Een van de belangrijkste vragen voor de nieuwe machthebbers was, welke rol de centrale overheid in het nieuwe staatsbestel moest worden toebedeeld. Moest de nieuwe staat veel bevoegdheden krijgen, of moesten de provincies hun vroegere macht behouden? Over deze

Dr. ir. R. Filarski promoveerde in 1995 op de studie 'Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw'.



Het kanaal Pommeroeul-Antoing, 1846. Op de voorgrond een gietijzeren hangbrug en daarvoor een schip dat met de hand wordt gejaagd.

belangrijke vraag bestond geen overeenstemming. Mede daardoor was het politieke klimaat gedurende de Bataafse en Franse tijd zeer onstabiel. Regeringswisselingen waren aan de orde van de dag.

De taakstelling van de rijksoverheid veranderde voortdurend, ook op waterstaatkundig gebied. Dit leidde in 1798 tot de oprichting van een centrale waterstaatsorganisatie, de latere Rijkswaterstaat. Bij deze organisatie werden van meet af aan de zorg voor de voornaamste vaarwegverbindingen en wegen ondergebracht. De voornaamste aanleiding om de waterstaatszorg te centraliseren was de toestand van de grote rivieren, die grote zorgen baarde. Bijna iedere winter waren wel ergens dijkdoorbraken. In de rampjaren 1769, 1784, 1799, 1809 en 1820 kwamen grote delen van het rivierengebied onder water. Gebrek aan samenwerking maakte een snel en doeltreffend ingrijpen vrijwel onmogelijk. Centralisatie bood de mogelijkheid om op waterstaatkundig gebied slagvaardiger op te treden. De beginperiode van de jonge waterstaatsorganisatie werd gekenmerkt door veranderingen en onzekerheid. Taakstelling en bevoegdheden wisselden voortdurend en waren in de prak-

tijk vaak onduidelijk. Pas tijdens de regering van Lodewijk Napoleon werd een zekere mate van stabiliteit bereikt.

De waterstaatsorganisatie onder Willem I

Spoedig nadat Willem I de regering van het Franse regime had overgenomen, dook de vraag welke bevoegdheden de rijksoverheid op waterstaatkundig gebied moest hebben opnieuw op. De grondwet, die in 1815 na de vereniging met België tot stand kwam, gaf hierop het antwoord. In grote trekken werd aangeknoopt bij de waterstaatkundige organisatie, zoals die tijdens de regering van Lodewijk Napoleon bestond. De grondwet gaf de koning het oppertoezicht over de waterstaat in het gehele koninkrijk. Daarnaast werd de taakafbakening tussen het Rijk en de provincies geregeld. De rijksoverheid werd belast met het beheer van de zeegaten, de grote rivieren en toen deze werden aangelegd ook met een aantal grote doorgaande wegen en vaarwegen. Voorts opende de grondwet voor het Rijk de mogelijkheid om waterstaatswerken te subsidiëren. De provincie werd verantwoordelijk voor een aantal waterstaatswerken met een meer regionaal karakter. Krachtens de grondwet bepaalde de koning, welke waterstaatswerken onder

provinciaal beheer zouden komen. Daarnaast waren er evenals tijdens de Republiek een groot aantal waterstaatswerken in beheer bij waterschappen, steden of particuliere kapitaalverschaffers.³

Vergelijken we deze nieuwe grondwet nu met de situatie vóór 1795, dan zijn er een aantal belangrijke verschillen. Tot 1795 lag de primaire verantwoordelijkheid voor de waterstaat bij de provincies. Adequaat optreden van de overheid werd door lokale belangtengestellingen bemoeilijkt. Daarnaast beschikten de provincies nauwelijks over een technisch apparaat om een doeltreffend beleid voor te bereiden en uit te voeren. Na 1815 had het Rijk de primaire verantwoordelijkheid voor de waterstaat overgenomen. De grondwet bood een krachtig vorst als Willem I voldoende mogelijkheden om zijn beleid te ontwikkelen. Daarnaast hadden de voorgaande regeringen ervoor gezorgd, dat de koning over een klein, maar hoogwaardig technisch ambtenarenkorps kon beschikken.

De omvang van het waterstaatsapparaat was beperkt. In 1815 werkten op het ministerie maar 25 ambtenaren, die zowel met de Nederlandse als

Belgische waterstaatszaken belast waren. Na de samenvoeging met Binnenlandse Zaken werd dit aantal nog verminderd. Daarnaast stond het eigenlijke technische apparaat. In 1818 omvatte dit tachtig ingenieurs en aspirant-ingenieurs, van wie er 31 uit België afkomstig waren. Deze werden bij de uitvoering van werken bijgestaan door opzichters, die soms in vaste dienst waren, maar vaak ook per project werden ingehuurd.

Het waterstaatsapparaat leverde de organisatorische en technische basis voor de verbeteringen van de vervoersinfrastructuur, die in de eerste helft van de negentiende eeuw plaatsvonden. Dit geldt niet alleen voor de kanalen- en wegenbouw, maar ook voor de spoorwegaanleg. De ingenieurs, die voor het ontwerp en de uitvoering van de eerste spoorwegen verantwoordelijk waren, werden door Willem I vanuit het waterstaatsapparaat voor deze taak beschikbaar gesteld.

Het onderhoud van de vaarwegen

De instelling van een overheidsorgaan als de Rijkswaterstaat betekende niet, dat de zorg voor het onderhoud van de vaarwegen nu eensklaps overal in ons land goed georganiseerd was. Integendeel! Ook in de eerste helft van de negentiende eeuw waren er bij het onderhoud tal van problemen.

In de bovenste bestuurslagen vielen de problemen nog wel mee. De taakverdeling was hier goed geregeld en de bevoegdheden van het Rijk en de provincies waren in de wetgeving vrij duidelijk afgebakend.⁴ Rijk en provincies samen beheerden echter slechts een klein deel van het vaarwegennet. Voor het overige was onduidelijkheid troef. Hier bracht de wetgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw geen wijziging in de taakstelling. De taakverdeling, die in de oude Republiek had gegolden, bleef op een groot deel van het vaarwegennet dus ongewijzigd van kracht. Vaak was nagelaten om over het vaarwegbeheer duidelijke afspraken te maken en vast te leggen. In de praktijk leidde dit tot een ondoorzichtige situatie en een lappendeken van verplichtingen.

Nemen we als voorbeeld de belangrijke vaarweg van Amsterdam naar de Rijn (Lek), de Keulse Vaart. Deze werd tussen 1821 en 1824 verbeterd op kosten

van het Rijk en de steden Amsterdam en Utrecht. Daarbij werd nagelaten een goede regeling voor beheer en onderhoud te treffen. Dertig jaar later werd geconstateerd dat de vaardiepte opnieuw ernstig te kort schoot en dat schepen voortdurend aan de grond liepen. Gedeputeerde Staten van Noord-Holland schetsten de situatie toen als volgt.

Komend van Amsterdam wordt de Hogesluis door Amsterdam beheerd. De Amstel wordt onderhouden door het Heemraadschap van Amstel en Nieuwer-Amstel. Wie de Weespervaart moet onderhouden schijnt in het duister te liggen. Van de sluis te Weesp zijn de lasten en baten voor rekening van de gemeente. De Vecht ligt tot Utrecht onbeheerd, terwijl de bruggen door de gemeente worden onderhouden. Bij Utrecht komt een deel van de Vecht van de Rode Brug tot aan de Weerds sluis ten laste van die stad. De Weerds sluis behoort ook aan de stad en de Vaartse Rijn werd in 1819 aan de provincie overgedragen. De baten en lasten van de sluis te Vreeswijk zijn voor rekening van de stad Utrecht, terwijl de bruggen tussen de Weerds sluis en Vreeswijk door de aanliggende gemeenten worden onderhouden. Gedeputeerden eindigden met de constatering: *"Het schijnt bijna ongelooflijk dat zoodanige toestand dertig jaren heeft bestaan, zonder tot meer verwarring te leiden, dan waarin het Gouvernement werd betrokken. De tijd schijnt gekomen daaraan een einde te maken."*

Veelzeggend in dit kader zijn ook de woorden van Gedeputeerde Staten van Friesland, die in 1835 in een omvangrijk verbeteringsplan voor de Friese vaarwegen opmerkten: *"dat onder de vaarten en kanalen welke uitgediept moeten worden zich vele bevinden, die door corporatiën, gemeenten, naastlegers [= aanwonenden] of andere pligtschuldigen geslat⁵ of onderhouden moeten worden, maar dat het niet mogelijk geweest is, deze reeds thans alle aan te duiden of te bepalen hoe verre derzelver pligten gaan"*.

Gedeputeerden stelden voor hiernaar een nader onderzoek in te stellen. Kennelijk ontbrak het zelfs de gedeputeerden op dit essentiële punt aan informatie en was de situatie te gecompliceerd om hiervan snel een overzicht te krijgen.

Resumerend kan worden gesteld, dat het onderhoud van vaarwegen naar

onze maatstaven slecht georganiseerd was. Het beheer was versnipperd en de verantwoordelijkheid voor vitale beheerstaken was soms niet geregeld. Het gevolg was, dat de vaarwegen op tal van plaatsen tekort schoten. De verdienste van de wetgeving van Willem I is, dat deze situatie voor de grote doorgaande verbindingen doorbroken werd. Op lokaal niveau leidde de wetgeving echter niet tot veranderingen.

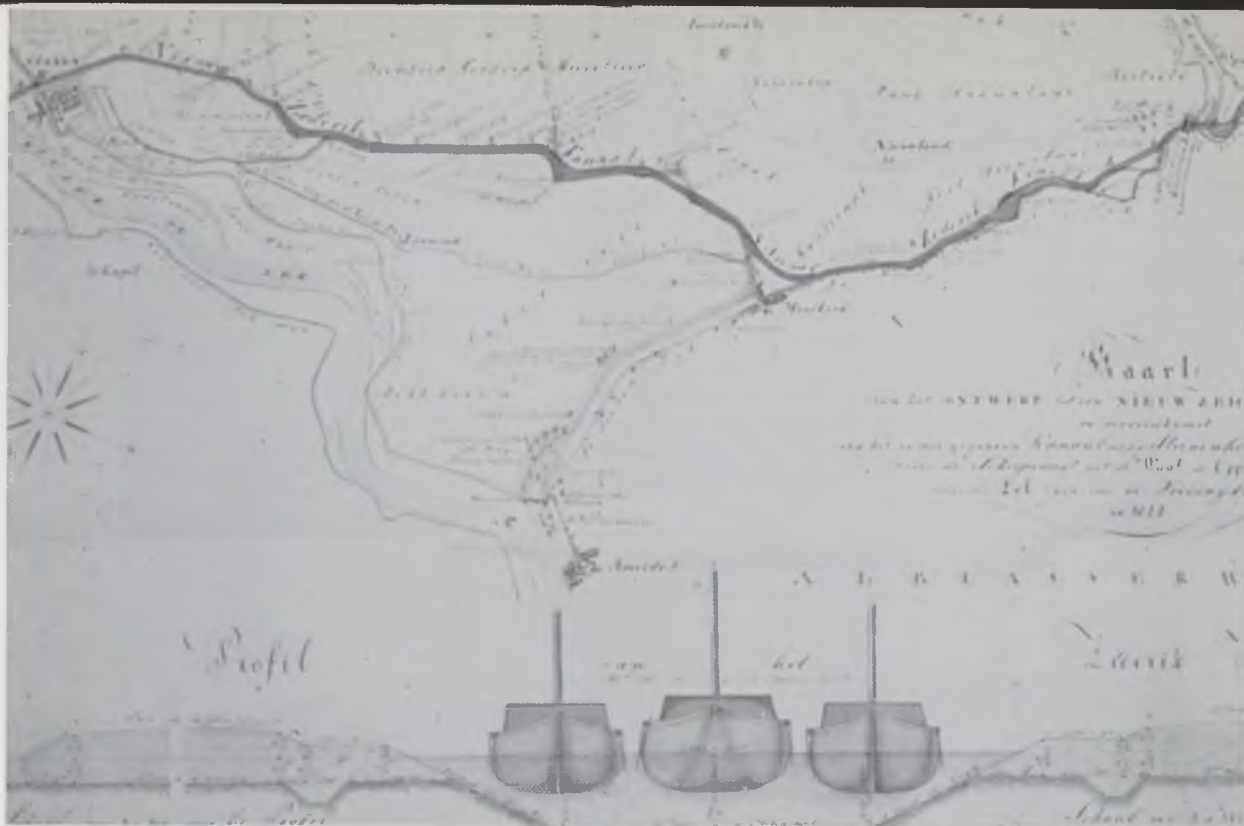
De kanalenbouw van Willem I

Tussen 1800 en 1850 werd in ons land in de aanleg en verbetering van vaarwegen 118 miljoen gulden, van wegen 26 miljoen gulden en van spoorwegen 23,5 miljoen gulden geïnvesteerd.⁶ Op basis hiervan mag worden geconcludeerd, dat het belang van vaarwegen in het vervoersbeleid in die periode sterk overheerste.

Naar de toenmalige maatstaven ging het daarbij om enorme bedragen. Zo waren de investeringen, die tijdens de regering van Willem I in het vaarwegennet werden gedaan, in verhouding tot het nationale inkomen vergelijkbaar met onze eigen inspanningen in de Deltawerken.

Om wat voor projecten ging het daarbij? Allereerst werden het Noord-Hollandsch Kanaal, het Voornse Kanaal, het Kanaal Gent-Terneuzen, het havenkanaal van Middelburg en het Kanaal Brugge-Sluis gegraven, waardoor Amsterdam, Rotterdam, Gent, Middelburg en Brugge een nieuwe verbinding met de zee kregen. Ten tweede werd door de verbetering van de Keulse Vaart en de bouw van het Zederikkanaal de vaarweg van Amsterdam naar de Rijn verbeterd, die vooral voor de handel met het Duitse achterland van belang was.

Een volgend project was de bouw van de Zuid-Willemsvaart, die het oostelijke deel van Noord-Brabant ontsloot en tevens een nieuwe verbinding tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van Willem I's koninkrijk vormde. In het oosten van ons land werd de Willemsvaart aangelegd, die voor het turfvervoer vanuit Drenthe en Overijssel naar de IJssel en het gebied rond de grote rivieren een betere afvoermogelijkheid opleverde. Het Apeldoorns Kanaal moest het gebied bij de koninklijke residentie Het Loo betere transportmogelijkheden verschaffen.



Plantekening van het Zederikkanaal, dat in 1825 in gebruik werd genomen.

In België werden de kanalen Mons-Condé, Pommeroeul-Antoing en Brussel-Charleroi aangelegd, waardoor het steenkolenvervoer vanuit de voornaamste Belgische mijnbouwgebieden werd vergemakkelijkt.

Doelstellingen en motieven

Bij het economische beleid van Willem I stonden twee doelstellingen centraal. Enerzijds greep hij terug naar het traditionele concept van de Hollandse stapelmarkt uit de zeventiende eeuw en probeerde hij de handel, de scheepsbouw en de trafieken in de zeehavens te doen herleven. Anderzijds ondersteunde hij jonge veelbelovende bedrijfstakken, zoals de mijnbouw, de metaalnijverheid, de textielindustrie en de machinebouw, die vooral in België waren gevestigd.

Vanuit economisch oogpunt waren deze prioriteiten begrijpelijk. De zeehavens waren ondanks hun economische achteruitgang nog steeds van grote betekenis. De jonge industrieën in het zuiden vormden een technologisch speerpunt, dat voor de economische ontwikkeling van het koninkrijk van grote betekenis kon zijn. Met tal van maatregelen, zoals douane-tarieven, subsidies en gerichte innovatie, maar ook door de oprichting van nieuwe organisaties, zoals de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter Begunstiging van de Volkswijlt trachtte de koning zijn doelstellingen te realiseren.

Uit mijn onderzoek blijkt, dat het vaarwegenbeleid van Willem I goed aansloot bij zijn economische en politieke doelstellingen. Binnen het vaarwegenbeleid kreeg de verbetering van de concurrentiepositie van de zeehavens ongetwijfeld de hoogste prioriteit. Van de 25 vaarwegprojecten, die tijdens de regering van Willem I in uitvoering waren, hadden twaalf tot doel om de toegankelijkheid van de zeehavens te verbeteren. Daarbij ging het zowel om de maritieme toegangswegen als om de achterwaartse verbindingen. Vanuit economisch oogpunt is deze prioriteit heel begrijpelijk. De zeehavenverbindingen vertoonden ernstige tekortkomingen. Verbetering van de infrastructuur kon de kwakkelende bedrijvigheid in de zeehavens een belangrijke steun in de rug geven.

Een tweede motief voor de kanaalaanleg werd gevormd door het toenemende brandstofvervoer. Het ging daarbij om het transport van steenkolen en turf uit de wingebieden in zuid-België en noordoost-Nederland naar de bedrijfs- en bevolkingsconcentraties in Vlaanderen, Holland, Noord-Frankrijk, Zuid-Brabant en de omgeving van Luik. Vooral het Belgische steenkolenvervoer vormde hierbij een dominerende factor. Transportkosten speelden bij de afzetmogelijkheden van de steenkolen een grote rol. Door de verbetering van de vervoersmogelijkheden werden niet alleen de mijnbouw, maar ook jonge opkomende bedrijfstakken zoals de

metaalnijverheid, de textielindustrie en de machinebouw gestimuleerd.

De derde prioriteit van het vaarwegenbeleid lag bij de landbouwsector. Het ging hierbij zowel om een verhoging van de agrarische produktie als om een verbetering van de afzetmogelijkheden. Deze doelstellingen konden zowel door de aanleg van kanalen als door een verbetering van de waterhuishouding worden bereikt. Door kanaalaanleg kon het transport van landbouwprodukten en mest worden bevorderd. Bij de waterhuishouding ging het vooral om een verbetering van de afwatering en een vergroting van de veiligheid van laagliggende polders.

Een vierde motief voor de kanaalaanleg werd gevormd door de defensiebelangen. De regering van Willem I volgde op een periode van twintig jaren van ononderbroken oorlogvoering. Geen wonder dat de defensie binnen het regeringsbeleid een hoge prioriteit had en dat het streven erop was gericht om herhaling van deze gebeurtenissen te voorkomen. Betere verbindingen konden de militaire weerstandskracht verhogen. Het ligt voor de hand, dat deze factor ook bij het vaarwegenbeleid een rol speelde.

De vijfde prioriteit van het vaarwegenbeleid was het scheppen van werkgelegenheid. Op het eerste gezicht zal het wellicht verbazing wekken, dat een hedendaags motief als de bevordering van de werkgelegenheid ook tijdens de

regeringsperiode van Willem I een belangrijke rol speelde. De toenmalige regeringen hebben nu eenmaal niet de naam, dat zij een sociaal beleid voerden. Bedacht moet echter worden, dat armoede, werkloosheid, landloperij en armenzorg in het begin van de negentiende eeuw belangrijke maatschappelijke problemen vormden.

Naast sociale bewogenheid zal bij het regeringsbeleid vermoedelijk ook de angst voor hongeropstootjes en ernstiger ongeregelde zaken een rol hebben gespeeld. Openbare werken verschaften de armen brood en vormden een uitlaatklep om sociale spanningen te verminderen.

Tenslotte werd het vaarwegenbeleid beïnvloed door Willem I's politieke doelstellingen. Een van de voornaamste daarvan was ongetwijfeld de smelting van de beide koninkrijksdelen tot één samenhangend geheel. Het is dus alleszins verklaarbaar, dat we dit motief ook bij de kanalenbouw terugzien.⁷

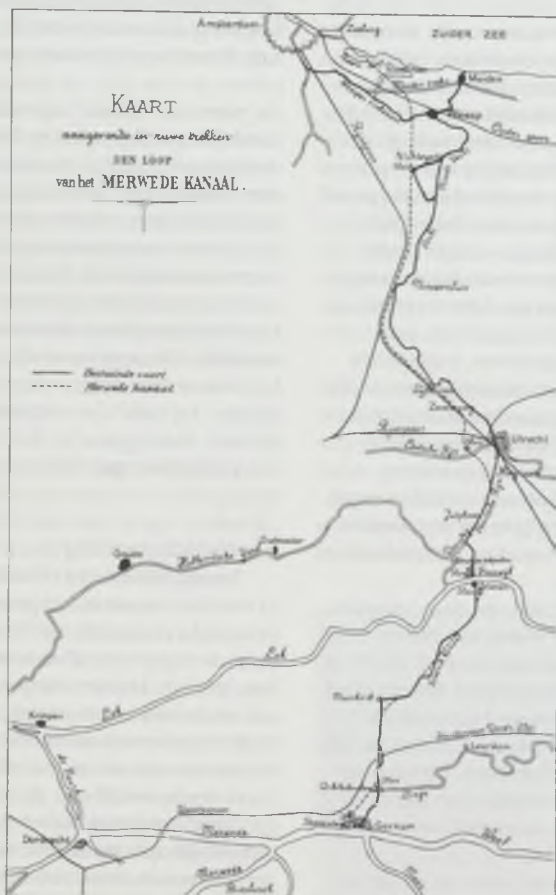
Het nut van het overheidsbeleid

Hoe stond het nu met de effectiviteit van Willem I's vaarwegenbeleid? Allereerst blijkt uit mijn onderzoek, dat de kanalenbouw ter bevordering van de binnenlandse economische activiteiten, zoals de nijverheid, de mijnbouw en de landbouw zeer effectief was. De drie steenkolenkanalen, het Kanaal Pommeroeul-Antoing, het Kanaal Mons-Condé en het Kanaal Brussel-Charleroi vormden vanuit nationaal economisch oogpunt een uitstekende investering. Hetzelfde gold voor een turfroute als de Willemsvaart en voor een regionale ontsluitingsvaarweg als het Apeldoorns Kanaal. Het besluit van de koning om de Zuid-Willemsvaart aan te leggen was weliswaar een kostbare gok, maar bleek achteraf zeker gerechtvaardigd.

Aan de andere kant moet worden geconstateerd, dat Willem I's pogingen om de zeehavenbedrijvigheid door grootschalige kanalenaanleg te stimule-

ren bijna volledig faalden. Vooral het Noordhollandsch Kanaal was aanvankelijk een kostbare mislukking. Dit kanaal werd vijftien à twintig jaar te vroeg gebouwd, waardoor de staat langdurig voor de kosten moest opdraaien, zonder dat daar maatschappelijke voordelen tegenover stonden. Ook zeevaartkanalen als het Kanaal Brugge-Sluis, het havenkanaal van Middelburg en het Kanaal Gent-Terneuzen werden niet of nauwelijks door de zeevaart gebruikt. Slechts het Voornse Kanaal vormde in deze sector een uitzondering. Bij de verbindingen van de zeehavens met hun achterland was de aanleg van het Zederikkanaal aanvankelijk een fiasco, maar de verbetering van de Keulse Vaart lijkt zeker gerechtvaardigd.

Toch is het de vraag in hoeverre deze "mislukkingen" Willem I moeten worden aangerekend. Zo lijkt de aanleg van het Kanaal Brugge-Sluis, waartoe in het hongerjaar 1816-1817 werd besloten, primair bedoeld als werkgelegenheidsproject en als uitlaatklep om de sociale spanningen te verminderen. In dit opzicht voldeed het project wel degelijk. Het havenkanaal van Middelburg werd uitgevoerd op initiatief van de lokale overheden en werd grotendeels door de regio betaald. De koning was voor dit project dus slechts in beperkte mate verantwoordelijk. Bij het Kanaal Gent-Terneuzen bleek de raming van het zeevaartverkeer, die tevoren door het waterstaatsapparaat werd opgesteld, te optimistisch. Daarnaast leidden onverwachte problemen bij de uitvoering tot een aanzienlijke kostenverhoging. Ook het Zederikkanaal leek op het eerste gezicht een zinvol project. De koning gokte hier echter mis. Na de voltooiing bleek het verkeer tegen te vallen. De besluitvorming over de aanleg van het Noordhollandsch Kanaal werd waarschijnlijk beïnvloed door de onjuiste visie van de voornaamste adviseur van de koning, de waterstaatsingenieur Jan Blanken. Deze sprak als zijn verwachting uit, dat de ondiepte op de Zuiderzee bij Pampus in snel tempo zou verergeren, waardoor Amsterdam voor grote zeeschepen volledig onbereikbaar zou worden. De koning en zijn adviseurs zagen de toekomst van Amsterdam in deze periode uiterst somber in. Willem I's overhaaste beslissing om een grootschalig kanaal aan te leggen, dat voor de grootste zeeschepen toegankelijk zou zijn, werd mede ingegeven door



Vanaf de Lek naar het Zuiden is 'de bestaande vaart' het Zederikkanaal.



Koning Willem I, portret uit 1845.

zijn angst, dat Amsterdam anders een dode stad zou worden.

Achteraf kan worden vastgesteld, dat Willem I's vaarwegenbeleid in sterke mate een voorwaarde-scheppend beleid is geweest. In België met zijn sterk expanderende industrie en mijnbouw leverden de nieuwe verbindingen onmiddellijk een ruim profijt op. In Nederland, waar de economische ontwikkeling aanvankelijk stagneerde, was de kanalenbouw gedeeltelijk voorbarig. Toch mag het belang van Willem I's beleid ook voor Nederland niet worden onderschat. Door zijn toedoen beschikte ons land na 1850, toen de economie sterk begon te groeien, over een aantal goede verbindingen, die het toemerkende vervoer zonder onoverkomelijke problemen konden verwerken. Veertig jaar na hun voltooiing vormden Willem I's kanalen zowel in Nederland als België de basis van een intensief gebruikt transportsysteem, dat voor de economische ontwikkeling van beide landen onmisbaar was.

Willem I als staatshoofd, als manager en als mens

Een sterke eigenschap van Willem I was ongetwijfeld zijn strategische visie. Grootchalige zeevaartkanalen als het Noord-Hollandsch Kanaal en het Kanaal Gent-Terneuzen, maar ook zijn economische beleid, getuigen onmiskenbaar van verbeeldingskracht en van het vermogen om tot een nieuwe aanpak te komen. Daarnaast beschikte de koning over het vermogen om zijn doelstellingen te realiseren. Het ging hierbij om een combinatie van karaktertrekken, zoals een onafhankelijke oordeelsvorming, durf, vasthoudendheid, maar ook om financiële inventiviteit.

Willem I's staatsapparaat was een goed geoliede machine, die vaak sneller werkte dan de huidige ambtenarij. Binnen dit apparaat nam hijzelf de centrale positie in. Bij hem kwamen alle lijnen bijeen. Hij organiseerde en hij maande zijn ministers, zijn gouverneurs en zijn ambtenaren tot spoed. Hijzelf nam alle beslissingen, soms tegen het oordeel van zijn ministers in. Hij had een grote financieel-economische belangstelling en zorgde ervoor over allerlei zaken goed geïnformeerd te zijn. Zijn vermogen om te werken was indrukwekkend.

Gezien al deze kwaliteiten is het opmerkelijk, dat hij voor de ontwikkeling van zijn denkbeelden vaak op de ideeën van derden was aangewezen. Belangrijke projecten, zoals de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en ook de meeste kanaalplannen, berustten niet op zijn visie, maar op initiatieven van derden. De kracht van Willem I was, dat hij nieuwe denkbeelden op hun waarde kon schatten en het vermogen bezat om ze daarna te realiseren.

Daar tegenover stonden zijn zwakke punten. Uit mijn onderzoek blijkt, dat de besluitvorming over de kanalenbouw opmerkelijke lacunes vertoonde. Dit gold vooral voor de financieel-economische voorbereiding van de projecten. De koning en zijn adviseurs gingen vaak te haastig te werk. Belangrijke vooronderstellingen werden onvoldoende getoetst en alternatieve mogelijkheden om tot een betere oplossing te komen werden nauwelijks in beschouwing genomen. Ingrijpende besluiten werden dikwijls in een prematuur stadium genomen, zodra het verzamelde materiaal in de gewenste oplossingsrichting leek te wijzen. Kosten-batenanalyses ontbraken regelmatig en de analyses die wel werden uitgevoerd vertoonden grote tekortkomingen.

Een belangrijk deel van deze tekortkomingen was te wijten aan Willem I. Frappant is, dat deze koning, die in de geschiedenisboeken toch bekend staat als een vorst met veel economisch inzicht, met de povere kwaliteit van de analyses genoegen nam. De kans op economische mislukkingen werd hierdoor natuurlijk aanzienlijk vergroot.

Een tweede zwak punt van de koning was zijn financieringsbeleid en zijn gebrek aan politieke souplesse. Door handig gesjoemel met overheids gelden

en geldleningen ontnam hij de Staten-Generaal de mogelijkheid om de staatsuitgaven op een effectieve wijze te controleren. Vervolgens gebruikte hij een deel van het beschikbare geld om heimelijk - tegen de wil van de Tweede Kamer - kanalen te bouwen.

Dat de koning dit klaarspeelde, getuigt van zijn overwicht in het staatsbestel, maar ook van een ernstige onderschatting van de ergernis, die zijn optreden opriep bij zijn onderdanen. Argwanend vroegen een aantal kamerleden zich af, hoe de koning de kanalenbouw financierde. Toen dit geheim in 1829 uiteindelijk aan het parlement werd geopenbaard, reageerde de Tweede Kamer dan ook woedend. De eigenzinnige handelwijze van de koning, die zich ook op tal van andere beleidsgebieden manifesteerde, had tot gevolg dat hij het vertrouwen van de Staten-Generaal en de publieke opinie geleidelijk verspeelde. De tegenkrachten, die hierdoor ontstonden, zouden in het zuiden uiteindelijk onontkoombaar tot de Belgische afscheiding leiden. In het noorden bracht het halsstarrige beleid, dat de koning na de Belgische afscheiding voerde, de staat aan de rand van een bankroet.

Als mens was Willem I eigenzinnig en kon hij slecht tegen kritiek. Hij kon niet delegeren en hield zich vaak te veel met details bezig. Teamwerk en openheid waren hem vreemd. Hij behandelde zijn ministers niet als teamleden, maar als dienaren. In zijn contacten van mens tot mens schoot hij ernstig te kort. Rechtstreekse confrontaties vermeed hij. Onaangename dingen durfde hij mensen niet direct in hun gezicht te zeggen. Hij hield zijn medemensen op afstand. Veelzeggend is, dat hij ook in zijn privé-leven geen echte vrienden had.

Slotbeschouwing

Tussen 1800 en 1870 voltrok zich in ons land, zowel in het personen- als het goederenvervoer, een ingrijpend veranderingsproces. Overal werden in deze periode kanalen, wegen en later ook spoorwegen aangelegd. Daarnaast deden nieuwe vervoermiddelen zoals het stoomschip en de stoomlocomotief hun intrede, terwijl ook de vervoersorganisatie ingrijpend verbeterd werd. Uiteindelijk zouden al deze veranderingen tot een enorme snelheids- en productiviteitsvergroting leiden. De kanalenbouw van Willem I was in dit proces, gemeten naar de omvang

van de investeringen, de eerste belangrijke stap. Het was ook een logische stap. Het personenvervoer nam in het toenmalige vervoerssysteem slechts een ondergeschikte positie in. Het vervoer van goederen was enorm duur. Iedere economische activiteit werd in sterke mate door de slechte transportmogelijkheden beïnvloed. Verbeteringen van het transportsysteem waren daarom in deze periode van groot belang en konden zowel tot aanzienlijke kostenbesparingen als tot nieuwe economische activiteiten leiden. De bouw van kanalen was daarbij, zeker in een vlak land als Nederland, het meest doeltreffende middel. De regeringsperiode van Willem I vormde in ons land de eerste periode, waarin de rijksoverheid doelbewust en op grote schaal in de verbetering van de vervoersinfrastructuur investeerde. De koning nam in deze ontwikkeling zelf het initiatief. Zonder de krachtige impulsen van deze eigenzinnige vorst zouden in deze periode slechts weinig vaarwegverbeteringen tot stand zijn gekomen.

Reeds tijdens de Bataafse Republiek en vooral onmiddellijk daarna tijdens de regering van Lodewijk Napoleon had de rijksoverheid de zorg voor de aanleg en het onderhoud van de nationale hoofdinfrastructuur op zich genomen. Hiervoor werd een speciaal overheidsorgaan opgericht: de latere Rijkswaterstaat. Willem I zorgde ervoor, dat deze situatie werd bestendigd en verder werd uitgebouwd. De rijkswaterstaat leverde de organisatorische en technische basis voor de verbeteringen van de vervoersinfrastructuur, die in de eerste helft van de negentiende eeuw plaatsvonden.

De koning had zich tot doel gesteld om zijn staat tot welvaart te brengen. In zijn gedachten zag hij zijn koninkrijk zich ontwikkelen tot een krachtige industriestaat en een handelsgrootmacht. Een goed vaarwegennet beschouwde hij daarvoor als één van de basisvoorwaarden. Bij zijn beleid richtte hij zich vooral op twee speerpunten. Aan de ene kant probeerde hij de handel en de bedrijvigheid in de zeehavens te doen herleven. Het ging daarbij zowel om de verbetering van de maritieme toegangswegen als van de vaarwegen, die de zeehavens met het Duitse achterland verbonden. Een tweede speerpunt bij de kanalenbouw werd gevormd door het toene-

mende brandstoffenvervoer. Vooral het Belgische steenkolenvervoer vormde hierbij een dominerende factor. Transportkosten speelden bij de afzetmogelijkheden van steenkolen, maar ook bij het Nederlandse turfvervoer, een grote rol. Door de verbeteringen van de vervoersmogelijkheden werden niet alleen de mijnbouw, maar ook veelbelovende bedrijfstakken zoals de metaalnijverheid, de textielindustrie en de machinebouw gestimuleerd. Andere motieven voor de kanalenbouw waren de bevordering van de agrarische produktie en de ontsluiting van onontgonnen gebieden, de verbetering van de waterhuishouding, defensiebelangen, vergroting van de werkgelegenheid en de verbetering van de verbindingen tussen de noordelijke en de zuidelijke landsdelen.

In België met zijn sterke expanderende industrie had zijn beleid direct succes; in Nederland was de kanalenaanleg gedeeltelijk voorbarig. Toch mag het belang van Willem I's beleid ook voor Nederland niet worden onderschat. Dit geldt met name voor de positie van de zeehavens. Men kan zich afvragen, hoe Amsterdam en Rotterdam zich zouden hebben ontwikkeld, indien Willem I een ander beleid zou hebben gevoerd. Vooral de toekomst van Amsterdam was dan onzeker geworden. De verbetering van het vaarwegennet legde uiteindelijk de grondslag voor een betrouwbaar en goedkoop verbindingennetwerk voor het goederenvervoer, dat tot heden zijn waarde heeft behouden.

Alles overziende kom ik tot de conclusie, dat de kanalenbouw in de periode tussen 1815 en 1830 in ons land de eerste grondslag voor een moderne vervoersinfrastructuur legde. Willem I was daarbij de belangrijkste initiatiefnemer.

Literatuur

- R. Filarski, *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1995)
P. Groote, *Kapitaalvorming in infrastructuur in Nederland, 1800-1913* (Ridderkerk 1995)
Z.I.J. van der Meer, *Het opkomen van den Waterstaat als taak van het landsbestuur in de Republiek der Verenigde Provinciën* (Delft 1939)
H. Riems, *Het Amortisatie-syndicaat. Een studie over de staatsfinanciën onder Willem I* (Amsterdam 1935)
G.P. van de Ven, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat, wordingsgeschiedenis van het Pannerdensch Kanaal* (Zutphen 1976)

Noten

1. De Republiek nam daarmee overigens geen uitzonderingspositie in. In de omliggende landen was de situatie ongeveer hetzelfde.
2. Deze situatie duurde voor het grootste deel van het vaarwegennet ook in de eerste helft van de 19e eeuw voort.
3. Voor een meer uitgebreid overzicht van deze taakverdeling: zie Filarski, 85-89.
4. Zie de voorgaande paragraaf.
5. Een slatting is een uitdieping waarbij de vaart wordt drooggezet en vervolgens wordt uitgegraven.
6. Het gaat hierbij om de bruto kapitaal-investeringen tegen contante prijzen van 1913.
7. Voor een meer uitgebreide analyse van de motieven die bij de kanalenaanleg een rol speelden, zie: Filarski, 284-300.

Jan Blanken in het uniform van inspecteur-generaal van de Waterstaat. 1823.



Vakkenintegratie

*Tijdens de jaarvergadering van de VGN op 15 maart 1997 werd de Huib de Ruijterprijs uitgereikt aan Maria Grever. Aan haar dankwoord koppelde zij een lezing over nieuwe voetangels en klemmen in de plannen voor de Tweede Fase. Nu de discussie over het aantal uren voor geschiedenis en staatsinrichting, de inhoud van het vak en de plaats in de profielen Tweede Fase grotendeels is afgerond, rijst het spookbeeld van verregaande vakkenintegratie en de daarbij dreigende vermindering van de vakbekwaamheid van de leraar.**

16

Toen ik het bericht kreeg dat de VGN mij had uitverkoren voor de Huib de Ruijterprijs was mijn eerste gedachte: met deze prijs ben ik voor welke ministeriële commissie dan ook voor goed uit de markt geprijsd. Het ministerie van OC&W was immers niet zo blij met de wijze waarop het VGN-bestuur pal stond voor het vak Geschiedenis en staatsinrichting in de Tweede Fase. Misschien is dat zelfs een eufemisme. Hoe dan ook, deze prijs is een grote eer en ik dank het bestuur voor deze toekenning. Maar ik heb me zeker niet als enige ingezet om de afstand tussen hoger en voortgezet onderwijs op het gebied van de geschiedenis te verkleinen en het vak in het voortgezet onderwijs te versterken. Dat gebeurde samen met anderen, van wie sommigen al jaren achter de schermen werken. Met name het VGN-bestuur heeft een cruciale rol gespeeld bij het behoud van het vak.

Ook de andere leden van de werkgroep geschiedenis hebben zich keihard ingezet voor het geschiedenisonderwijs en doen dat nog steeds. Tijdens het maken van de examenprogramma's voor de Tweede Fase hebben we stevige discussies gevoerd, maar we zijn er met de nodige humor goed uitgekomen. Ik dank in het bijzonder Jan Sniekers, met wie ik intensief heb overlegd. Dat overleg was nodig, want we werkten in een grote vakontwikkelgroep met historici, geografen en politicologen. Een programma ontwerpen in je eentje, zonder dat je te maken hebt met andere vakken en andere collega-historici is een stuk eenvoudiger. Maar de opdracht was om dat in een werkgroep geschiedenis te doen, waarbij de programma's afgestemd moesten worden met aardrijkskunde, maatschappijleer én het toen nog beoogde vak MMW.

Tenslotte dank ik het KNHG en de WIEG. De contacten met de hoogleraren Cees Fasseur, Hans Blom en Jan van der Dussen, de ondersteuning van Gees van der Plaat, Elsbeth Locher-Scholten en Joke van der Leeuw-Roord hebben zeer veel bijgedragen aan wat

er nu bereikt is. Dat resultaat is niet niks. Het gaat immers om een flinke uitbreiding van het aantal uren geschiedenis in de profielen én een herkenbaar geschiedenisdeel in het gemeenschappelijke deel. Het is een goede zaak dat de staatssecretaris, Mevrouw T. Netelenbos, ons vak zodanig serieus heeft genomen dat nu alle leerlingen in de Tweede Fase geschiedenisonderwijs krijgen.

Het spel werd volgens de regels gespeeld, de geschiedenisprogramma's moesten passen in het Studiehuis, maar de regels zijn wat bijgesteld: de kamers in het Studiehuis zijn voor het Geschiedenis en staatsinrichting ruimer geworden.

Misschien werd het spel wel eens hard gespeeld. Opkomen voor een vak dat je belangrijk vindt wordt tegenwoordig niet altijd op prijs gesteld. En hier kom ik op de kern van mijn betoog.

Dr. Maria Grever was coördinator van de werkgroep geschiedenis van de Vakontwikkelgroep GAM die het nieuwe examenprogramma voor de Tweede Fase heeft ontwikkeld.

** Ik denk met dankbaarheid terug aan de discussies die ik met Jan Schopman over de voor- en nadelen van vakkenintegratie heb gevoerd.*



Ervaren vakdocenten: in de nabije toekomst flexibele begeleiders waar dan ook maar?

Integratiezucht

De afgelopen maanden zijn er opnieuw discussies gevoerd over de opzet van het vak Geschiedenis en staatsinrichting in het secundaire onderwijs. Aanleiding dit keer waren de programma's voor de Tweede Fase van havo en vwo. Gebrek aan informatie en belangenverstrengeling beïnvloedden de verschillende opvattingen over de manier waarop geschiedenis onderricht moet worden.

Tijdens voorlichtingsbijeenkomsten bleek dat geschiedenisleraren zich vooral bezorgd maakten om de ambitieuze plannen van het Studiehuis. 'Komen er genoeg computers', zo vroeg men zich af. 'Zijn er voldoende lokalen, dreigt door de nadruk op actief leren de rol van de docent niet uitgeschakeld te worden, wat is een 'examendossier' en hoe zit het met de Centrale Examen?'

De kritiek van hoogleraren en vakdidactici richtte zich op vaardigheden en leerstofkeuze. In de discussies bleken hun standpunten soms te ambitieus, soms tegenstrijdig.

De geschiedenisprogramma's voor de profielen Cultuur en maatschappij en Economie en maatschappij zijn door de Onderwijsraad en de vakorganisaties VGN en KNHG positief beoordeeld. Al waren er kritische geluiden - de een vond het ouderwets stampwerk, de ander miste het historisch overzicht -, ze worden in 1998 gewoon ingevoerd. Het programma Mens- en Maatschappijwetenschappen (MMW) voor het gemeenschappelijk deel (verplicht voor alle leerlingen) is daarentegen geschrapt vanwege de breed gedragen

kritiek. Het zou een hutsputvak zijn waarin geschiedenis slechts aan de orde kwam als een historisch perspectief op de actualiteit.

Op verzoek van de VSNU ontwierpen de hoogleraren Hans Blom, Jan Bank en Wijnand Mijnhard in september 1996 een alternatief programma voor MMW, maar dat heeft het ministerie van OC&W inmiddels ook van tafel geveegd. Redenen: het is zeer overladen, er zijn geen echte keuzen gemaakt en het voorstel gaat geheel uit van kennis, vaardigheden ontbreken. Merkwaardig genoeg beweerde de staatssecretaris enkele maanden later in *Spiegel historicael* (januari 1997) dat ze de geschiedenisprogramma's in de profielen te eenzijdig gericht vindt op vaardigheden.

Het is duidelijk dat de betrokkenheid van de deelnemers groot is en dat de emoties hoog op kunnen lopen. Duidelijk is ook wat veel critici bindt: ze zijn verknocht aan een vak. Voor de een ligt dat meer op het didactische niveau, voor de ander vooral op het kennisniveau. Dat doet er niets toe. Wat telt is de historische interesse, het enthousiasme voor geschiedenis-onderwijs.

Bij alle discussies is er echter één kwestie die onderbelicht blijft. Want of je nu voor of tegen HET historisch overzicht bent, of je voor of tegen het trainen van historische vaardigheden bent, of je nu Wesseling of Wilschut heet, Blom of Budé, het gaat tot nu toe nog steeds om een vak.

Veel bedreigender voor de kwaliteit van het geschiedenisonderwijs en van onderwijs in het algemeen zijn de

steeds terugkerende pleidooien voor vakkenintegratie.

De integratiezucht gaat verder dan alleen het voortgezet onderwijs en het betreft zeker niet alleen geschiedenis. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het in 1993 uitgebrachte advies van de Commissie Toekomst Leraarschap. Opvallend aan deze publicatie is dat arbeidsvreugde, beroepseer en maatschappelijke waardering nauwelijks in verband worden gebracht met vakmatige deskundigheid. Dit wordt onder meer veroorzaakt omdat de groep leraren, waarop deze commissie onder leiding van Andrée van Es zich heeft gericht, divers van samenstelling was. Het ging om leraren van het primair onderwijs, voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs én volwassenen-educatie. Al deze leraren werden als één groep beschouwd die in grote lijnen dezelfde problemen zou hebben waarvoor algemene oplossingen aangedragen moesten worden. Dat de arbeidsvreugde van een scheikundeleraar op een gymnasium wel eens anders zou kunnen zijn dan van een onderwijzer op een basisschool, wordt in dit advies niet gedifferentieerd. Er is hier sprake van een gelijkschakeling van een zeer heterogene groep leerkrachten.

Bij de probleemanalyse ging men er vanuit dat door de onderwijsinnovaties de niet-cognitieve ontwikkeling en de psychosociale begeleiding van leerlingen centraler moet komen te staan. Vandaar dat de Commissie Van Es pleitte voor een vergaande samenwerking van verschillende soorten lerarenopleiding (basisonderwijs, tweede graads- en eerste graadsgebied en het beroeps-onderwijs) die in de nabije toekomst



Leerlingen in een studiehuis in aanbouw: alleen begeleiding genoeg?

zouden kunnen integreren in 'Educatieve Faculteiten'.

Het in 1995 verschenen rapport *Vitale Lerarenopleidingen* van het ministerie van OC&W gaat een stapje verder en beveelt aan om de vakkenstructuur helemaal te doorbreken. De rol van de docent als solitair opererende klassikale instructeur moet veranderen in een flexibele professional, die meer als begeleider van leerlingen optreedt en samenwerkt met collega's. Aanvullende scholing zou pas afgestudeerde leraren mobieler maken.

Leergebieden in plaats van vakken

Wie meent dat minister Ritzen niet achter deze ideeën zou staan, heeft het mis. Op 28 oktober 1996 heeft de minister een brief aan de Tweede Kamer gestuurd waarin hij voorstellen lanceert over een 'hervorming van de lerarenopleidingen'.

Significant in deze operatie is de vakverbreding. Het gaat hier om het instellen van brede leergebieden, zoals 'science' en 'mens en maatschappij', waarin de afzonderlijke vakken zullen opgaan. In een recent artikel in het blad *Van twaalf tot achttien* (februari 1997) wordt duidelijk waar deze tendens toe kan leiden. Een directeur van een Hogeschool vertelt dat hij streeft naar een initiële lerarenopleiding die 'steppingstones' aanbiedt op basis waarvan de leraar verder kan. 'De docent die zijn opleiding aan de pabo heeft behaald, kan met extra scho-

ling makkelijk overstappen naar de basisvorming. De docent die met een bevoegdheid MMW in de basisvorming werkt, moet met aanvullende scholing kunnen overstappen naar bijvoorbeeld het vak aardrijkskunde in de bovenbouw.'

In deze visie is het mogelijk dat een pabostudent via een pretpakket van wat extra studiepunten bevoegd wordt voor een vak als aardrijkskunde of geschiedenis en vervolgens les gaat geven op een gymnasium.

Maar het gaat nog verder. Ook aan de universiteiten valt een tendens tot vakkenintegratie waar te nemen. Aan de Utrechtse universiteit bijvoorbeeld bestaat sedert enige jaren een algemene Letterenopleiding. Je specialiseert je pas in het derde en vierde jaar. Je kunt wat rondshoppen langs bijvoorbeeld Frans, geschiedenis of vrouwenstudies. De studieduur voor studenten is al flink bekort, en dan komt er ook nog eerst een algemeen deel. Wat blijft er nog over van een doctoraalstudie? Welk vak doceer je nog in het voortgezet onderwijs? Een geschiedenisstudent aan een universitaire lerarenopleiding zal nog veel bij moeten leren om op eerste graads niveau goed les te kunnen geven.

Vanwaar toch deze behoefte aan integreren? Ik beweer niet per se tegen vakkenintegratie te zijn, maar waarom wordt er niet in breder verband nagedacht over de voor- en nadelen van

vakkenintegratie, in elk geval over de grenzen daarvan? Het lijkt wel of het iets vreselijks is om leerlingen en studenten een vak te leren. Er heerst onder onderwijsvernieuwers een angst voor 'vakidiotie' en voor professionele autonomie; de leerlingen mogen niet geconfronteerd worden met een vakkenwerkelijkheid want die zou niets te maken hebben met de 'echte' werkelijkheid; beroepsvereisten zouden beter vervangen kunnen worden door functie-eisen.

Is hier sprake van anti-intellectualisme? Mogen docenten niet staan voor hun vak?

Het gaat niet aan deze kritische vragen af te doen als het opkomen voor de eigen belangen van een bepaalde beroepsgroep, zoals historici wel is verweten. Een beroepsgroep van vakdocenten staat immers ook voor kwaliteit. Omgekeerd zouden we net zo goed kunnen stellen, dat de nadruk op vakkenintegratie niets anders is dan een verkapte bezuinigingsmaatregel. De overheid laat via een lumpsumfinanciering de scholen en universiteiten immers zelf de wachtgeldproblematiek oplossen. Hoe kunnen rectoren en andere bestuurders de grote druk van wachtgelders verminderen? Door docenten en leraren breed inzetbaar te maken. Ontslag kost scholen geld. Een leraar met een bevoegdheid geschiedenis kan best maatschappijleer geven. Is een docent biologie ziek? Ach wat vervelend, die lesuitval moet voorkomen

worden anders gaan de ouders en de inspectie klagen. Een leraar aardrijkskunde kan de leerlingen net zo goed begeleiden.

Dat leerlingbegeleiding ook vakkennis vereist, wordt voor het gemak vergeten. Het is een systeem dat de kwaliteit van het onderwijs op den duur ondermijnt en het leraarschap degradeert.

Argumenten van de voorstanders en kritiek

Elkaar over en weer verwijten maken is weinig zinvol. Het gaat om argumenten. Het zou zinnig zijn als hier eens een inhoudelijke discussie over gevoerd werd. Ik zal een voorschot geven. Laten we eens kijken naar de argumenten van de integrationisten.

1. *Een geïntegreerd vak zou nodig zijn om leerlingen actiever te laten leren.* Hoogleraar onderwijskunde Nijs Lagerweij schreef het zo (*Het Schoolblad*, 18-5-1996): 'Geef leerlingen de regie over het eigen leerproces. Maak de leerlingen niet afhankelijk van de aanwezige leraren. Het leren laat zich niet regeren volgens tijdtabelen met een lesurenverdeling naar vakken.'

Hij pleitte voor de afschaffing van lesroosters, die al te snel dwangbuizen worden en samenwerking tussen leraren en vakkenintegratie in de weg staan.

Toch kan meer actief leren ook binnen het vak geschiedenis uitstekend gestimuleerd worden. Dat heeft op zichzelf niets te maken met vakkenintegratie. De meerwaarde van een nieuw vak als 'science' of 'mens en maatschappij' is er in dit opzicht niet.

Dat bepaalde vaardigheden, zoals het formuleren van een vraagstelling of het maken van een werkstuk, ook bij andere vakken voorkomen is geen argument om vakken te integreren. Herhaling van vaardigheden, zonder overdrijving, werkt alleen maar verdiepend. Bovendien zijn er ook speciale vakvaardigheden, zoals bij geschiedenis bijvoorbeeld het onderscheiden van bedoelde en onbedoelde gevolgen of het herkennen van aspecten van continuïteit en verandering in historische processen.

2. *Leerlingen krijgen via het vakkenstelsel een te geïsoleerde kijk op de werkelijkheid.*

Er zijn verschillende leerwegen om leerlingen tussen 10 en 18 jaar tot mondige burgers op te leiden, om ze wegwijs

te maken in de complexe werkelijkheid. Vanuit pedagogisch-didactische overwegingen kunnen enkele criteria gehanteerd worden om voor een leerweg via vakken te kiezen. Ten eerste is het voor leerlingen en voor het onderwijsstelsel handig om de werkelijkheid vanuit verschillende gezichtshoeken te benaderen die niet onmiddellijk gedecteerd worden door de dynamiek van de actualiteit. Ik doel hier op een talige, ruimtelijke, fysische, en historische gezichtshoek. Ten tweede is het voor de leerstofinhoudelijke kwaliteit van het onderwijs niet onverstandig dat dergelijke gezichtshoeken een wetenschappelijk fundament hebben. Vakmatige kennis wordt gevoed door ontwikkelingen in de wetenschap. En dat kan uiterst inspirerend zijn voor het onderwijs. Speciaal voor de bovenbouw op havo en vwo geldt dat de betrokkenheid van docenten mede voortkomt uit hun academische achtergrond. Bij elke nascholing blijkt weer dat leraren niet alleen behoefte hebben aan kant en klaar lesmateriaal, maar ook aan wetenschappelijke bijscholing. Ze willen bijtanken.

3. *Het vakkenstelsel zou ertoe leiden dat leraren 'vakidioten' worden, die niet openstaan voor samenwerking met andere vakgebieden.*

Leerlingen hebben behoefte aan enthousiaste en deskundige leerkrachten. Deze deskundigheid dient gestoeld te zijn op vakmatige én didactische professionaliteit. Natuurlijk is enige onderwijskundige en leerpsychologische kennis vereist en leerlingen dienen ook sociale vaardigheden bijgebracht te worden. Maar kennis van het leerproces en sociale begeleiding mogen niet in de plaats komen van kennis en inzicht in vakinhouden.

Tegenwoordig kunnen leerlingen in de basisvorming hun agenda invullen, aardappels koken en werkstukjes over gymnastiek schrijven, én ze krijgen ook al economie. Is er wel voldoende tijd om deze en al die andere vakken te leren? Worden leerlingen niet te zwaar belast? Het is de vraag of vakkenintegratie de beste oplossing is voor dit probleem. Je zou je bijvoorbeeld ook kunnen afvragen of het vak economie in de basisvorming thuishoort.

Geen oog voor de vakman/-vrouw

Historici willen zeker wel met andere vakken samenwerken.

Op schoolniveau vindt afstemming van leerplannen plaats. In gezamenlijke, incidentele lesprojecten werken vakken met elkaar samen. Zeer recent is daar nu het voorstel bijgekomen voor een combinatievak Geschiedenis en Maatschappijleer in het gemeenschappelijke deel van de Tweede Fase op initiatief van de VGN, NVLM en KNHG. De stammenstrijd tussen Maatschappijleer en Geschiedenis waarover mevrouw Netelenbos in *Spiegel historiael* gewag maakte, is verleden tijd.

Omdat het hier gaat over de geschiedenis van de twintigste eeuw is deze combinatie mogelijk. Hij kan niet in de plaats komen van Geschiedenis en staatsinrichting voor het hele voortgezet onderwijs. Dan zou het vak al snel gereduceerd worden tot een voorgeschiedenis van actuele problemen. De samenwerking tussen Maatschappijleer en Geschiedenis is er een op basis van vakdeskundigheid. De overeenkomsten én verschillen tussen de vakken worden er des te helderder door.

Het feit dat leerkrachten zich organiseren in vakorganisaties die vanuit de wetenschappelijke disciplines zijn ontstaan, biedt vele voordelen. Het verschaft leraren een duidelijke beroepsidentiteit waardoor ze elkaar kunnen herkennen en met elkaar kunnen communiceren. Je bent leraar Nederlandse taal of leraar geschiedenis. Daarnaast is het een manier om de contacten tussen het voortgezet en het universitaire onderwijs op een natuurlijke wijze te verstevigen. De inbreng van nieuwe wetenschappelijke kennis is een van de garanties voor de inhoudelijke kwaliteit en continuïteit van het onderwijs.

Tenslotte is het bestaan van vakdocenten goed om een professionele halt toe te roepen aan een al te bemoeizuchtige overheid die de laatste tien jaar beheerst lijkt te zijn door marktfetisjisme, utiliteitsdrift en bezuinigingswoede. Via onderwijsverzorgingsinstellingen als het SLO en het Cito, die op een zogenaamde onderwijsmarkt met elkaar moeten concurreren, oefent het ministerie van OC&W ongemerkt grote inhoudelijke invloed uit op het onderwijs.

Soms grijpt het ministerie rechtstreeks

in, meestal bij de alfa- en gammavakken. Zo werd voor het vak geschiedenis de leerstof voor het gemeenschappelijke deel van de Tweede Fase - eindonderwijs voor veel leerlingen - tot het jaar 2000 van bovenaf opgelegd. De inhoud bestaat voornamelijk uit de internationale politieke geschiedenis van oorlog en geweld. Er was hierover geen enkel overleg gevoerd met de auteurs van de profielprogramma's of met vertegenwoordigers van VGN en KNHG.

Donderdag 12 maart werd bekend dat het ministerie een voorstel doet voor het combinatievak Geschiedenis en Maatschappijleer na het jaar 2000 (bijlage 2 bij de nota inz. wetsvoorstel Profielen VO), waarin men zeer ver gaat met de inhoudelijke invulling. In een warrige tekst wordt een compleet programma neergelegd. Afstemming met het basisonderwijs, basisvorming en de profielprogramma's ontbreekt. Uitgangspunt is dat de historische benadering min of meer idiografisch zou zijn, die van maatschappijleer nomothetisch. Voor deze indeling haalt men de filosoof Windelband uit de kast

vorming, Massamedia en een extra domein voor maatschappijleer. De inhoud van het geschiedenisgedeelte komt neer op een 'zuiver' chronologisch politiek overzicht van de geschiedenis samengepakt in dat ene domein 'Historisch overzicht', waarvoor hooguit 60 uur gereserveerd is en waarin een baaierd aan onderwerpen behandeld moet worden.

Hier kan maar één vaardigheid geoefend worden: memoriseren.

Maar laat ik het niet over de inhoud hebben, het gaat om het principe. Wat hier gebeurt is het invoeren van staatspedagogiek. Een dergelijke ingreep getuigt van minachting voor de beroepsgroep van historici. Het kan niet zo zijn dat, terwijl de profielprogramma's met de nodige raadplegingen en tamtam tot stand moesten komen, het gemeenschappelijk deel op een achterkamertje, zonder vorm van inspraak, gemaakt wordt. Zouden historici een dergelijke vergaande invulling van het geschiedenisonderwijs door de overheid accepteren, dan tekenen we voor een regelrechte degradatie van onze professionaliteit. Het is te hopen dat Kamerleden zo wijs zijn om niet te debatteren of leerlingen nu wel of niet de vrede van Versailles in het gemeenschappelijk deel moeten leren. Dergelijke beslissingen moeten overgelaten worden aan vakmensen. Politici beslissen over welke vakken (wel of geen geschiedenis), de hoeveelheid uren en over de procedures. Historici gaan over de inhoud en didactiek.

Tenslotte

Misschien meent het ministerie dat historici het onderling niet eens zullen worden. De meningsverschillen zijn echter wat overdreven voorgesteld. Het was opvallend dat in de brief van het ministerie aan de Kamer over de Tweede Fase, 10 juni 1996, zowel de adviezen van de Onderwijsraad en vakverenigingen als de uitkomst van raadplegingen voor sommige vakken vertekend zijn weergegeven. Dit werd misschien veroorzaakt door de werkdruk op het ministerie. Door de haast kunnen fouten worden gemaakt. De Tweede Fase is een grote operatie. Vervelend was het wel.

Bij geschiedenis stond bijvoorbeeld dat het KNHG het niet eens zou zijn met de opzet van de profielprogramma's en dat het advies van de Onderwijsraad 'niet negatief was'.

In een gesprek met de staatssecretaris

juni vorig jaar zijn enkele van deze vertekeningen gecorrigeerd. Na afloop zei mevrouw Netelenbos dat zij de betrokkenheid van historici voor het geschiedenisonderwijs bewonderde. Dat was een hart onder de riem, want de toekomst ziet er voor vakdocenten weinig rooskleurig uit.

Terwijl de overheid zich soms vergaand met de inhoud van bepaalde vakken bemoeit, gaan de 'clusterdocenten' daarentegen gouden tijden tegemoet. Mogelijk komt er binnenkort een wetwijziging waarin een schoolbestuur voortaan leerkrachten bekwaam kan verklaren. Dan is een bevoegdheidsregeling voor geschiedenisonderwijs op eerste of tweede graads niveau niet meer nodig.

Het op de helling zetten van de bevoegdheidsregeling van leraren betekent voor het geschiedenisonderwijs een kwaliteitsafbraak met op de lange termijn desastreuze gevolgen. Anders dan Maatschappijleer besteedt het vak Geschiedenis aandacht aan het culturele erfgoed van Nederland en Europa, aan het ontstaan van het moderne imperialisme en de gevolgen van de dekolonisatie, aan de geschiedenis van grootschalige internationale conflicten en aan het dagelijks leven van mensen in andere tijden en culturen. Leerlingen leren denken in termen van tijd en krijgen een historisch overzicht aangereikt. Een onmiddellijk nut verschaft het vak niet, maar daarmee is geschiedenis niet nutteloos. Leerlingen op een kritische manier inzicht verschaffen in het verleden kan op den duur een tegenwicht vormen tegen de historische claims van beleidmakers, politici en etnische zuiveraars. Wanneer mensen niet of zeer beperkt inzicht in hun verleden krijgen, is de kans des te groter dat historische beeldvorming gebaseerd op mythen en stereotypen macht over hun zelfbeeld en handelen uitoefent.

Om deze doelen met leerlingen te kunnen bereiken, zijn goede historische opleidingen met duidelijke kwaliteitscriteria vereist. Dan zullen ook de studentenaantallen bij de lerarenopleidingen weer toenemen. Want geschiedenis is niet alleen belangrijk, het is ook een fantastisch vak!

De foto's bij dit artikel zijn gemaakt door Annet Bogaerts op het NSC (Utrecht) voor het jaarboek 1997.



die in de negentiende eeuw het verschil tussen geschiedenis en de natuurwetenschappen omschreef. Men gaat er kennelijk aan voorbij dat dit positivistische vijandsbeeld van de natuurwetenschappen achterhaald is.

Het programma bestaat uit vijf domeinen, waarvan één gericht op vaardigheden. De andere domeinen zijn: Overzicht van de geschiedenis van de twintigste eeuw, Politieke Besluit-



Barbara Peters

Great Society, great curriculum?

De burgerrechtenbeweging en de regering Johnson streden er in de jaren zestig onder andere voor dat in schoolboeken meer aandacht besteed zou worden aan minderheden. De zuidelijke staten zagen dit pleidooi voor curriculumhervorming als een ongewenste inmenging van de federale overheid in hun aangelegenheden. Omdat zij beschikten over een eigen selectiesysteem konden zij scholen verbieden bepaalde methodes te gebruiken. Deze machtsstrijd stelde de uitgevers voor een dilemma.

21

In 1963, na de moord op Kennedy, werd vice-president Lyndon B. Johnson beëdigd als nieuwe president van de Verenigde Staten. Vrijwel niemand was blij met hem. Progressieven vonden hem een provinciaal, Afro-Amerikanen waren achterdochtig omdat hij een zuiderling was, de vakbonden vreesden dat hij met name de Texaanse oliebelangen zou laten prevaleren. Om het wantrouwen weg te nemen hield Johnson vijf dagen na het overlijden van Kennedy een toespraak voor het Congres waarin hij liet weten het beleid van zijn voorganger te continueren. Kort daarop werden Kennedy's wetsvoorstellen over burgerrechten, belasting en maatregelen ter bevordering van de werkgelegenheid voor de jeugd door Johnsons inspanningen aangenomen.

Zo wist hij het vertrouwen van de Democratische Partij, het Congres en de meeste Amerikanen te winnen.

Johnson voerde echter ook veranderingen in: Kennedy's politieke programma dat de naam *New Frontier* droeg, werd na zijn herverkiezing tot president in 1964 drastisch uitgebreid en kreeg de naam: *Great Society*.

Dit programma moest de levenskwaliteit van alle Amerikanen verbeteren. Belangrijke dragers waren de gelijke burgerrechten voor Afro-Amerikanen en andere minderheden en bestrijding van de armoede. Johnson was van mening dat het armoedeprobleem in de Verenigde Staten opgelost kon worden door onder andere het onderwijs te verbeteren. Betere scholing zou de kans op een baan vergroten en mensen uit hun armoedige situatie halen. Extra geld zou worden uitgegeven aan beurzen voor talentvolle leerlingen uit achtergebleven milieu's en de leerstof moest veranderen. Deze zou moeten worden aangepast aan de belevingswereld van arme leerlingen, die meestal deel uit maakten van minderheden.

De schoolboekillustraties van de jaren zestig beeldden geen minderheden af en in de teksten waren zij ook niet terug te vinden. Johnson wilde daar verandering in brengen.

Met deze plannen sloot hij aan op het streven van de burgerrechtenbeweging in de VS, die al veel langer bezig was de emancipatie van Afro-Amerikanen op allerlei manieren te bevorderen. Voor de geschiedensmethoden betekende dat een curriculumhervorming, waardoor niet alleen de eigen geschiedenis van de Afro-Amerikanen voortaan belicht zou worden, maar ook de geschiedenis van de Verenigde Staten in zijn totaliteit in een ander licht zou komen te staan.

De *Great Society* kreeg instemming van het Congres en in 1965 werden de eerste wetten ter verbetering van het onderwijs aangenomen. Toch verliep dit alles in de praktijk niet even eenvoudig.

Het blanke Zuiden stond met zijn aversie tegen Washington D.C. en het emancipatiestreven van de Afro-Amerikanen lijnrecht tegenover de bur-

Barbara Peters studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en volgde daar de specialisatie Amerikanistiek. Dit artikel is gebaseerd op haar doctoraalscriptie.

gerrechtenbeweging, de *Civil Rights Movement*, die juist hoopte dat de nationale overheid hen zou helpen een gelijkwaardige positie te krijgen in de Amerikaanse maatschappij. De zuidelijke conservatieve staten gingen dus niet zomaar akkoord met de door Johnson voorgestelde veranderingen.

Behalve dat zij al zonder meer niet wilden dat de nationale overheid haar wil opdrong aan de afzonderlijke staten, zagen zij vooral het terrein van het onderwijs als een eigen zaak van de staat. Schoolboeken bepaalden wat kinderen zouden gaan leren en wat ze zouden gaan geloven. Dat wilden Amerikanen graag zelf beslissen, ze waren bang dat de toegenomen federale steun een einde zou maken aan de lokale autonomie.

Aangezien de conservatief stemmende staten Californië, Florida, North Carolina en Texas samen vijftienvintig procent van de nationale schoolboekmarkt vertegenwoordigden, namen zij een machtige positie in. Indien deze vier staten dat wensten konden zij bij de uitgeverijen eisen stellen aan de vorm en inhoud van de schoolboeken. In dit artikel zal bekeken worden hoe lang het conservatisme van de zuidelijke staten in het politieke spel tussen de schoolboekuitgeverijen en burgerrechtenbeweging stand kon houden.

Het onderwijsbeleid van de staten

Zowel de noordelijke als de zuidelijke staten waren opgedeeld in kleinere bestuurlijke eenheden, de schooldistricten. In het Noorden hadden deze de vrijheid hun eigen curriculum te kiezen. De staten in het Zuiden hadden een andere manier om schoolboeken te selecteren. Daar bestond de zogenaamde adoptie-politiek, dit hield in dat de State Board of Education een lijst maakte van alle schoolboeken die voor de desbetreffende staat geschikt werden geacht. Het ging hierbij zowel om de technische aspecten van een boek: de kwaliteit van het papier, de binding en het gewicht, als om de inhoud en leesbaarheid.

De State Boards of Education in de adoptiestaten hadden de bevoegdheid en de taak het curriculum voor te schrijven en te bekrachtigen. Ze bepaalden wat in welk schooljaar geleerd moest worden. De staten hadden zo de macht te beslissen op welke waarden en normen de nadruk kwam te liggen, welke werden genegeerd en

welke aangevallen.

Een State Board of Education werd over het algemeen aangewezen door de gouverneur. In enkele staten werden de leden of de voorzitter gekozen door de inwoners van de staat. Er was naast de State Board of Education ook een curriculumcomité. Dit comité bestond uit vrijwilligers die de State Board of Education assisteerden met de selectie van de schoolboeken. Hun functie was echter zuiver adviserend.

De eisen die aan de kandidaten voor een plaats in de Board of Education werden gesteld waren niet hoog. De kwalificaties verschilden per staat. In sommige staten moest men belastingbetaler zijn, in andere geregistreerd staan als stemgerechtigde. In andere gevallen moest men een kind hebben, de lagere school hebben doorlopen of een bepaalde leeftijd hebben. De meeste leden waren succesvolle burgers of hadden beroepshalve met het onderwijs te maken.



*"...and the reason we have summer vacation is so you can go home to help with the crops."
In het enthousiasme voor het één gaat er wel eens wat mis met het ander!*

Boeiend is de wijze waarop de schoolboeken werden bekeken alvorens zij op de adoptielijsten werden gezet.

Het was de bedoeling dat de leden van de Board en van de curriculumcomités de boeken bestudeerden, analyseerden en evalueerden. De leden moesten zich voor dat laatste door gemiddeld drieën-zeventig verschillende criteria worstelen en die op elk boek toepassen.

Vervolgens vergeleek men de werken met elkaar en besloot men welke boeken op de adoptielijst kwamen te staan.

Aangezien de leden van de State Boards of Education en van de curriculumcomités over het algemeen alleen in de zomervakantie tijd hadden, konden zij de boeken slechts globaal door bladeren. Daarbij werd voornamelijk gelet op de leesbaarheid van de tekst, de aantrekkelijkheid van de vormgeving en de hoeveelheid kleurenillustraties. Een methode die werd toegepast om snel te kunnen nagaan of een boek aan alle criteria voldeed was het zoeken op trefwoorden. Zo kon het comité zonder veel tijd kwijt te zijn, zien of alle vereiste onderwerpen werden aangesneden. De uitgeverijen speelden hierop in en zorgden dat de gewenste trefwoorden in het register stonden.

De handboeken werden dus niet grondig bestudeerd op vakinhoud of op didactische criteria als aansluiting van de stof op de beleevingswereld van de leerlingen.

Rechts protest vanuit de zuidelijke staten tegen de inhoud van schoolboeken klonk al voor het Great Society-programma. In 1961 bijvoorbeeld raakten Mel en Norma Gabler betrokken bij de schoolboeken-selectieprocedure. Hun zoon had thuis zijn geschiedenisboek laten zien en het was zijn ouders opgevallen dat het boek de nadruk legde op de macht van de federale overheid en vrijwel niets vermeldde over de zeggenschap van de staten. De Gablers, die grote tegenstanders waren

A map of the United States showing the distribution of adoptive states (shaded gray) and non-adoptive states (unshaded). The map includes a legend in the bottom right corner with two categories: 'Adoptiesteden' (shaded gray) and 'Non-adoptiesteden' (unshaded). The shaded states are primarily located in the West and South, while the unshaded states are primarily in the North and Midwest.

Nu kon de federale overheid natuurlijk wel van alles willen, maar schoolboekproductie was een particuliere zaak. De uitgeverijen hadden een open oog voor de afzetmogelijkheden van hun producten. Zij pasten zich aan aan de meest veelbelovende klant. De uitgeverijen bepaalden de economische waarde die een staat voor hen had aan de hand van een aantal maatstaven. Ten eerste werd gekeken naar het aantal boeken dat de staat per vak op de adoptielijst mocht zetten. Hierbij gold: hoe minder hoe beter vanwege de beperkte concurrentie. Ten tweede werd gelet op het aantal leerlingen in de staat. Hoe meer hoe beter. Ten slotte keken de uitgeverijen naar de omvang van de kosten die gemaakt moesten worden om op de adoptielijst te kunnen komen. Als het een uitgeverij lukte om het leeuwendeel van de verkoop in een grote adoptiestaat met een korte adoptielijst te verwerven, kon hij waarschijnlijk al zijn ontwikkelingskosten van dat boek terugverdienen door die ene overwinning. Voor uitgeverijen was het daarom zaak hun boeken aan de wensen van de zuidelijke staten aan te passen.

Vertegenwoordigers van schoolboekuitgeverijen die van staat naar staat reisden, kwamen telkens andere wetten, gewoonten, manieren van financiering, procedures en overtuigingen tegen. Het adoptiesysteem was van zichzelf al zo gecompliceerd dat de uitgeverijen speciale mensen in dienst hadden die moesten onderzoeken wat de verschillende staten behandeld wilden hebben

De uitgevers die op safe speelden zagen zich dus genoodzaakt om bij elke adoptiecyclus van een grote staat een nieuwe editie uit te geven; een kostbare aangelegenheid. De aanpassingen van zo'n nieuwe editie waren dan vooral terug te vinden in evidente zaken als de illustraties. Maar fouten en anachronismen bleven vaak ongecorrigeerd. Deze passie voor vernieuwing vanuit commerciële belangen zorgde eigenlijk voor een enorme toename van de kosten van een methode zonder dat het eigenlijke doel, het tegengaan van veroudering en een correcte inhoud, verwezenlijkt werden.

Het volgende jaar waren Herring en de leden van de Board stomverbaasd nu wel de slag in de geschiedenisboeken te vinden. De niet goedgekeurde boeken waren namelijk door de uitgeverijen aangepast. De aangepaste boeken werden goedgekeurd en vandaag de dag lezen leerlingen in de Verenigde Staten meer over de slag om de Creek Bridge dan over de Boston Tea Party.

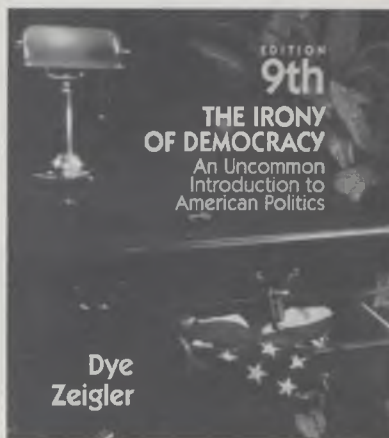
De uitgeverijen kwamen tussen twee vuren te staan. Als zij tegemoetkwamen aan de maatschappelijke druk liepen zij het risico de conservatieve zuidelijke staten met hun talrijke bevolking en

korte adoptielijsten voor het hoofd te stoten. Dit resulteerde in een ambivalente houding die weerspiegeld werd in de halfslachtige hervormingen die zij doorvoerden.

Verschillende uitgeverijen durfden ondanks het risico een aanzienlijk marktaandeel te verliezen, toch veranderingen door te voeren in de handboeken. Vrouwen en minderheden verschenen in de illustraties en in mindere mate ook in de tekst. In 1966 maakte de *National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)* een lijst bekend waarop 175 methodes stonden die 'geïntegreerde' afbeeldingen lieten zien. Dit aantal was in 1968 volgens een door de NAACP uitgevoerd onderzoek verviervoudigd.

Een ander onderzoek van de NAACP wees uit dat in 1968 in drieëntwintig staten op openbare scholen officieel les gegeven moest worden in Afro-Amerikaanse geschiedenis. In vijf staten, Californië, Florida, Indiana, Kentucky en New Jersey, werden op dit gebied enige eisen gesteld voordat een methode op de adoptielijst werd geplaatst. In Californië werd de rol van minderheden in het algemeen in de Amerikaanse geschiedenis verplichte lesstof.

Hier kan echter een kritische kanttekening bij worden gezet. In Californië waren vrouwen en minderheden wel



opmerkelijk vaak aanwezig in de illustraties van de boeken, maar ontbrak in de tekst iedere vorm van informatie van enige betekenis over hun rol in de geschiedenis of in de maatschappij. De Florida State Board of Education eiste weliswaar dat geschiedenisboeken 'volledig geïntegreerd' waren, maar dit begrip werd niet duidelijk gedefinieerd. De State Boards of Education van Indiana, Kentucky en New Jersey stelden gelijksoortige onduidelijk gedefinieerde eisen aan de uitgeverijen voordat hun boeken op de adoptielijsten mochten staan.

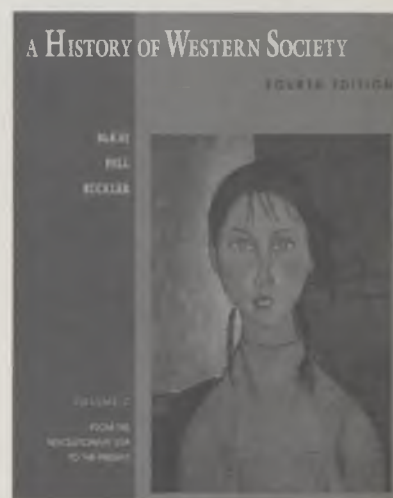
Er waren in 1968 overigens nog veel staten die absoluut geen eisen in deze richting stelden.

Dat je de curriculumhervormingen met een stevige korrel zout moest nemen was ook de conclusie van een opvallend rapport, het *Report on inner city schools* van de US Riot Commission (New York 1968).

Het stelde vast dat, hoewel zowel Afro-Amerikaanse scholen als blanke scholen de verplichting hadden alle raciale discriminatie zowel in noordelijke als in zuidelijke scholen te elimineren zoals vermeld in the *Civil Rights Act* van 1964, toch geconcludeerd moest worden dat er nog niet veel vooruitgang was geboekt. Bovendien was de integratie van minderheden nog niet structureel verwerkt in de geschiedenismethodes. Zo werd

rassendiscriminatie alleen besproken onder het kopje *Civil Rights* en armoede alleen in de context van Johnsons *War on Poverty*.

Tenslotte was er nog een groot aantal uitgeverijen dat naast de 'geïntegreerde' boeken geheel 'blanke' boeken bleef verkopen. In sommige staten zat de uitgever vast aan een bestaand contract en moest hij nog een aantal jaren 'blanke' edities leveren. Scott



Foresman, de grootste Amerikaanse uitgeverij van methoden voor de lagere school, liet in 1967 weten na het aflopen van een contract nog 'blanke' edities te zullen verkopen indien de adoptieautoriteiten dat wensten.

De kentering

Ondanks de voornamelijk visuele aanwezigheid van Afro-Amerikanen in een behoorlijk aantal schoolboeken tegen 1968 kan gesteld worden dat er een stap in de door de federale overheid bedoelde richting was gezet. Ook aan de tekst werd al wel voorzichtig gewerkt. Al lag dat voor geschiedenis een stuk moeilijker dan bij andere vakken. Speciaal bij geschiedenismethodes was er een grote weerstand tegen verandering van de inhoud. Geschiedenisboeken voor de lagere en middelbare scholen zijn vaak controversieel omdat zij hun eigen tradities hadden (en hebben), die onafhankelijk van de academische geschiedschrijving blijven bestaan. Deze boeken worden geschreven om kinderen te leren wat hun ouders belangrijk vinden. Zij hoeven niet noodzakelijk weer te geven wat een wetenschappelijk geschoold historicus onder de waarheid verstaat. Daarnaast worden geschiedenisboeken



Een oude litho van de strijd tussen de Fransen en de Engelsen onder leiding van generaal Braddock. Het fort van Braddock werd omsingeld en verslagen. De Fransen werden geholpen door Indianen. Dat was bekend - zie dit plaatje. Maar later werden ze niet meer genoemd. Wat de laatste woorden van Braddock, 'We shall know better how to deal with them another time!' tamelijk onduidelijk maakte. In de context van dat moment had hij het over de Indianen, niet over de Fransen. (Uit: 'Lies my teacher told me')

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)

Jaargang 37/1996

	nr / pag		nr / pag
ARTIKELEN		Peter Wester en Jan Sniekers, De Tweede Fase. Geschiedenis en staatsinrichting: de marges in de eindtermen.	6 8
Vakwetenschap en didactiek		INTERVIEWS	
Carla van Boxtel en Kees Weltevrede, Een belangrijk en interessant vak? Uitslagen van de OAC-enquete.	5 13	Bart Engbers, Jos Trippen-zee en Tineke Bogaerts, Peter de Grote en West-Europa. Gesprek met Andrej Joerganov, Arno Langeler en Jan van Miert.	8 20
Commissie Vbo/Mavo, De vbo/mavo bovenbouw.	3 30	Erika Kuijpers, Te paard van Bazel naar Montpellier. Gesprek met Emmanuel Le Roy Ladurie.	2 4
Kees van Kemenade, 'Niemand is een ongewone naam': de vertelling als didactisch hulpmiddel	4 18	Jan van Oudheusden en Jos Trippen-zee, Jacob van Maerlant: een erflater van formaat. Gesprek met Frits van Oostrom.	7 4
Ronald van Kesteren, De nieuwe middeleeuwen. Een apologie.	1 4	Ruud Slotboom, De ondergang van Marx in Marzahn: gesprek met een gymnasiumleraar uit Oost-Berlijn.	3 4
Stephan Klein, Per koets door veranderende tijden. Nederland en zijn republikeinse verleden (1780-1806).	9 4	RECENSIE-ARTIKELEN	
Pim Kooij, Lokale en regionale geschiedenis als wereldoriëntatie; mogelijkheden en middelen.	4 4	<i>Methoden</i>	
Huib Kurstjens en Will Bouwman, De toekomst van het verleden: geschiedenis op (ijvbo en mavo. A.A. de Landtsheer, De zoekende jaren. De buitenlandse politiek van de Weimar-Republiek 1918-1923.	3 27	Carla van Boxtel, Methodes voor de basisvorming.	2 11
Oscar Lanssen, Vijftig jaar na dato. Holocaust-onderwijs in de Verenigde Staten.	8 8	Bespreking van <i>Sporen, Anno, Vragen aan de geschiedenis</i> en <i>Chronoscoop</i> .	7 11
Willeke Los, Eenwording van Nederland? Opvoeding, vaderlandsliefde en burgerschap 1780-1806.	3 18	Carla van Boxtel, Methodes voor de basisvorming.	
Bregje Pel, MMW: een schoolvak in wording.	9 15	Bespreking van <i>Stappen in de tijd, Toegang en Toen voor straks</i> .	
Maarten Prak, 'Naar het vigeerend systeem.' De opheffing van de gilden, 1795-1820.	3 12	<i>Boeken</i>	
N.C.F. van Sas, 'Gy zyt vry! Gy zyt gelyk!' Mensenrechten in 1795.	9 20	A.C.A.M. Bots, Boek van de maand.	4 33
Edward Schenk, Doodse stilte of hels kabaal? De vbo/mavo enquete.	9 10	Bespreking van Jan de Vries en Ad van der Woude, <i>Nederland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei</i> .	
Arja van Veldhuizen, Bekijk het! De basisvorming inspiratiebron voor project rondom voorwerpen.	8 4	Frans Groot, Verdwaald in niemandsland.	8 15
Jaap Verheul, De National History Standards en de 'Samenleving op de Rails'. Blinden en zieners over de Amerikaanse geschiedenis.	6 4	Bespreking van <i>Niemandsland, Het oog in de deur en Weg der geesten</i> door Pat Barker.	
Basisvorming		Tom Hage, Moord in Holland.	8 24
Commissie Basisvorming, De eindtoetsen basisvorming. Uitslag van de enquete	1 9	Bespreking van Jan Willem Verkaik, <i>De moord op graaf Floris V</i> , en Ronald de Graaf, <i>Oorlog om Holland 1000-1375</i> .	
Bart Engbers, Algemene basiskennis: een aanzet tot discussie	1 15	J. van Oudheusden, <i>Hi-Ha-Happening: langharig tuig en glimlachende elites</i> .	1 12
Bart Engbers, Dan maar een 'dun boekje'.	2 36	Bespreking van recent verschenen boeken over de jaren zestig door James C. Kennedy, Hans Righart en Herman Wigbold.	
De basisvorming en basiskennis.		Jan van Oudheusden, Aan de wieg van het moderne Nederland.	9 35
Platform Nascholing, Tom van der Geugten e.a., Voorstel tot een plattegrond als discussiestuk.	1 16	Bespreking van C.V. Lafeber, <i>Patriotten, Bataven, Fransen en Groot-Nederlanders</i> , Wantje Fritschy en Joop Toebe (red.), <i>Het ontstaan van het moderne Nederland</i> en D. van der Horst en G.J. van Setten (red.), <i>Nederlanders van het eerste uur</i> .	
Tweede Fase		Jan van Oudheusden, Boek van de maand.	7 24
Theo Hoogbergen, Het debat en de urentabel. Geschiedenis in de Tweede Fase.	5 8	Bespreking van Edward Radzinsky, <i>Stalin. Onthullingen uit de geheime privé-archieven</i> .	
Jan van Oudheusden en Jan Schopman, De Tweede Fase in vraag en antwoord.	9 54		
Jan van Oudheusden en Jos Trippen-zee, burgemeesters in oorlogstijd. Verslag van de voorlichtingsbijeenkomst over de Tweede Fase op 9 februari 1996.	3 15		
Peter Wester en Jan Sniekers, De Tweede Fase. Geschiedenis en staatsinrichting: een nadere verkenning.	4 12		

Jan Ramakers, Boek van de maand.	3	33
Bespreking van J.C.H. Blom. R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), <i>Geschiedenis van de joden in Nederland</i> en Jozeph Michman, <i>Dutch Jewry during the Emancipation Period, 1787-1815</i> .		
Ruud Slotboom. The beauty and the beast.	2	34
Bespreking van Sara Parkin, <i>Petra Kelly, Leven en dood van een gedreven politica</i> .		
C.W. Torremans, Egodocumenten.	9	26
Bespreking van egodocumenten uit de tweede helft van de 18e eeuw en begin 19e eeuw, de delen 4, 6, 7, 8, 9, en 11 uit de serie Egodocumenten van Uitgeverij Verloren		
Jos Trippenree, Boek van de maand.	5	19
Bespreking van Willem Frijhoff, <i>Wegen van Evert Willemsz.</i> , Ann Wroe, <i>De gek en zijn geld</i> en H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, <i>Gestalten van de Gouden Eeuw</i> .		
Dik Verkuil, Boek van de maand.	6	28
Bespreking van Lambert Giebels, <i>Beel. Van Vazal tot Onderkoning</i> .		

FILM, GELUID en NIEUWE MEDIA

Bert Dijkstra, Een reis door de Verenigde Staten. De VS interactief.	2	31
Anton van Hooff, <i>Spartacus</i> , een epos van een film.	6	22
Mark Kropman, Bespreking van <i>Past Imperfect. History according to the movies</i> van Mark C. Carnes.	3	24
Reinard Maarleveld, Internet in de geschiedenisles.	6	26
Janneke Riksen, <i>Het hoogste streven</i> in de les.	2	25
Edward Schenk, Kleioskoop - OVT.	9	32
Ruud Slotboom, <i>Nixon</i> .	5	16
Jaap Verheul, <i>Pocahontas</i> , de historische indiaanse 'prinses' en de Amerikaanse mythologie om haar persoon.	4	24

MUSEUMNIEUWS

Wim Rongen, Middeleeuwse kastelen in het Limburgs Museum in Venlo.	7	28
Jos Trippenree, Archeon.	8	18

LESMATERIAAL

Losse bijlage bij KLEIO 9/10.

Dick Brongers en Edward Schenk, <i>Nederland 1780 - 1806 in bronnen</i> .		
Edward Schenk, Dick Brongers, Toelichting op de co-productie van VGN en ARA 'Nederland 1780 - 1806 in bronnen'.	9	39

CENTRAAL EXAMEN

katern in KLEIO 5

'Eenheid in Tweevoud. Nederland 1780 - 1830.		
Jan van Oudheusden en Jos Trippenree, 'Je vecht het maar uit met je tweede corrector'. Het examen van 1996.	5	4

VGN

Bestuur en commissies

KLEIO-Katern bij de VGN-jaarvergadering 16 maart in KLEIO 1

- Agenda		
- De Huib de Ruijterprijs		
- Jaarverslag van het bestuur		
- Beleidsplan 1996		
- Notulen van de jaarvergadering op 18 maart 1995		
- Jaarverslagen 1995 en plannen voor 1996 van de commissies PA-BO, Basisvorming, Vbo/Mavo, Havo/Vwo en Volwasseneneducatie, van de Didactiek en Activiteiten Commissie, van de Commissie Vrouwengeschiedenis, de Onderwijs Advies Commissie, de Commissie Cliomatica, de Atlantische Onderwijs Commissie en van de KLEIO-redactie en de Intercommissie NHG/VGN		
- Financieel jaarverslag 1995 en begroting 1996		
- Kandidaat-bestuurslid Loek Janssen		

Verslag van de jaarvergadering 16 maart 1996	3	27
De jaarrede van de voorzitter van de VGN	4	44

Activiteiten van leden

Ellen Marrenga, 'The unknown Europe'.	8	38
Verslag van de conferentie voor leraren geschiedenis van de Europese Gemeenschap in Jurmala bij Riga, Letland, 6-12 mei 1996		

RECENSIES

Onderwijs

Methodes en didactiek

Anno (C. van Boxtel)	2	15
Chronoscoop (C. van Boxtel)	2	21
Sporen (C. van Boxtel)	2	12
Stappen in de tijd (C. van Boxtel)	7	12
Toegang (C. van Boxtel)	7	16
Toen voor straks (C. van Boxtel)	7	20
Vragen aan de Geschiedenis (C. van Boxtel)	2	18
Amsterdams Historisch Museum e.a., Werken met voorwerpen, handleiding voor docenten in de basisvorming (C. Bogaerts)	6	33
C. Bogaerts, J. Dijkman, J. Rijken, Onderzoek leren doen bij geschiedenis (L. Janssen)	7	36

Staatsinrichting

Politieke journalistiek en staatsinrichting

Julian Barnes, Brieven uit Londen (J. Trippenree)	8	32
H. Daudt, Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek (J. Brouwer)	8	30
J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, Regeren in Nederland. Het politieke en bestuurlijke bestel in vergelijkend perspectief (J. Brouwer)	8	30
Ben Knapen, Nederland en omstreken (R. Slotboom)	3	40
N.P.G.W.M. Kramer e.a. (red.), Politieke marketing: winst of verlies? (J. Brouwer)	8	31
Koen Koch en Paul Scheffer (red.), Het nut van Nederland, opstellen over soevereiniteit en identiteit (J. Trippenree)	9	43
Jan Pronk, De kritische grens; beschouwingen over tweespalt en orde (M. Gebraad)	2	42
Jan van Putten, Politiek - een realistische visie (J. Brouwer)	5	24

Geschiedenis - wereld*Algemeen*

Antoon De Baets, De figuranten van de geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht (C. van Boxel)	4	43
Jan Bor, Errit Petersma en Jelle Kingma (red.), De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie (J. van Oudheusden)	3	41
S. Debersaques, L. van den Broek, M. van Haesebrouck, J. Wouters, Een kijk op kunst (J. Trippenzee)	7	37
Mark C. Carnes, Past Imperfect. History according to the movies (M. Kropman)	3	24
Kees van Dooren en Otto Zwartjes, Geschiedenis en cultuur van Spanje van steentijd tot verlichting (I. Attema)	7	32
Raymond Poidevin en Sylvain Schirmann, Geschiedenis van Duitsland (J. van Oudheusden)	6	35
Nigel Pickford, Atlas van scheepswrakken en schatten (J. van Woensel)	3	38
World Press Photo. Dit kritisch weerzien (R. Slotboom)	9	45

Oudheid en middeleeuwen

Beschavingen van de nieuwe wereld 3000 v.C. - 1500 n.C. (J. Trippenzee)	7	37
G.M.J. Engelbregt en J.B.A. Terlingen, Herbouwd verleden. De laatste abdijkerk van Cluny, een reconstructiemodel (E. Mos)	3	37
Lex Hermans, Bewust van andere lusten. Homoseksualiteit In het romeinse keizerrijk (A.J.L. van Hooff)	1	25
M. Huig en D.F.L. Lunsingh Scheurleer jr., De vijftiende eeuw (J. van Oudheusden)	1	28
Fik Meijer, De Trireme, een klassiek-Grieks oorlogsschip weer te water (A. van der Peet)	5	25
Frits van Oostrom, Maerlants wereld (J. van Oudheusden, J. Trippenzee)	7	4
Het Oude Rome (J. van Oudheusden)	5	25
Catharine Salles, De zelfkant van de oudheid (J. Pierrot)	7	34
Jean-Claude Schmitt, Bijgeloof in de middeleeuwen (J. Trippenzee)	7	36
Manuel Stoffers (red.), De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300 (T. Hage)	1	26

Nieuwe geschiedenis

Jean-Pierre Bayard, De Rozenkruisers: historie, traditie en rituelen (S. Aarts)	3	37
Emmanuel Le Roy Ladurie, De eeuw van de familie Platter (E. Kuijpers)	2	4
Chris Quispel, Dienaar en bruid (J. Trippenzee)	2	44
Vibeke Roeper en Diederick Wildeman (vertaling en inleiding), Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer (J. van Oudheusden)	7	33
Henri Troyat, Peter de Grote. Tsaar van Rusland (J. van Oudheusden)	7	35
Clint Twist, Magelhaes en Da Gama; naar het Verre Oosten en rond de wereld (J. van Oudheusden)	7	33
Clint Twist, Stanley en Livingstone; ontdekkingsreizen door Afrika (J. van Oudheusden)	7	33

Theo Vijgen, Tipi's, Totems en Tomahawks. Het leven van de Noord-Amerikaanse Indianen (R. Slotboom)	6	35
Ann Wroe, De gek en zijn geld (J. Trippenzee)	5	19

20e eeuw

Hanan Ashrawi, Deze kant van de vrede (Ch. Schoenmaeckers)	7	35
Pat Barker, Niemandsland (F. Groot)	8	15
Pat Barker, Het oog in de deur (F. Groot)	8	15
Pat Barker, Weg der geesten (F. Groot)	8	15
Sebastian Haffner, Kanttekeningen bij Hitler en Churchill (R. Slotboom)	4	42
Jeroen Koch, Politiek en moraal. Golo Mann en de Duitse geschiedenis (W. Rongen)	1	30
Cees van Lotringen, De kwetsbare kolos, de gevaren van een zwak Duitsland (W. Rongen)	4	41
Liek Mulder, Jurgen van Dijk en Astrid Verheusen, Historische gids van de 20e eeuw (R. Slotboom)	8	31
Sara Parkin, Petra Kelly. Leven en dood van een gedreven politica (R. Slotboom)	2	34
Edward Radzinsky, Stalin. Onthullingen uit de geheime privé-archieven (J. van Oudheusden)	7	24
Martin Ros, Jakhalzen van het Derde Rijk. Ondergang van de collabo's 1944-1945 (J. van Oudheusden)	5	26
Mala Sen, De bandietenkoningin. Het ware verhaal van Phoolan Devi (M.C. van Dijk)	2	41
Desmond Tutu, Onze overwinning op apartheid (C. de Vries)	7	32
Li Zhisui, Het privé-leven van Mao (F. Schlicht)	8	29

Geschiedenis - Nederland*Algemeen*

J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), Geschiedenis van de joden in Nederland (J. Ramakers)	3	33
Mineke Bosch e.a., Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis 14. Feminisme en Verbeelding (A. de Vries)	3	39
Mineke Bosch e.a., Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis 15. Sekse en oorlog (L. Schasfoort-Simonis)	3	39
Inez van Eijk, Feest. Feestvieren in Nederland door de eeuwen heen (J. Trippenzee)	2	45
Jattie Enklaar, Hans Ester (red.), Ungenaue Grenze. Deutsch-Niederländische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart (P. Luykx)	4	39
Gino Huiskes, De visschen vergeeven (J. Trippenzee)	9	45
Jozien Jobse-van Putten, Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de Nederlandse maaltijd (J. de Jong)	2	40
Christophe de Voogd, Geschiedenis van Nederland (J. Trippenzee)	9	44

Oudheid tot 1900

Peter Altena (ed.), Gerrit Paape, Mijn vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap (1792) (C.W. Torremans)	9	30
Judith Andries, Nederlanders in Amerika (T. Bogaerts)	9	46
H.M. Beliën, A. Th. van Deursen en G.J. van Setten, Gestalten van de Gouden Eeuw (J. Trippenzee)	5	19

K. van Berkel (red.), Geloof in natuurwetenschap in Nederland. Themanummer van Gewina (A.C.A.M. Bots)	2	43	Rayner Unwin, Overwintering op Nova Zembla. Willem Barentsz en de expeditie om de Noord (J. van Oudheusden)	4	40
A. Budé e.a. (vertaling en toelichting), Jacobus Revius, Licht op Deventer. De geschiedenis van de provincie Overijssel en met name de stad Deventer. Boek 5 1578-1619 (K. Heij)	8	29	B.K. van der Veen, Het Kollumer oproer van 1797 naar de verhalen van medespelers (T. Bogaerts)	9	46
A.Th. Van Deursen, De hartslag van het leven, studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden (J. Trippenzee)	9	43	Jan Willem Verkaik, De moord op graaf Floris V (T. Hage)	8	24
Denis Diderot, Over Holland - een journalistieke reis 1773-1774 (E.M. Janssen Perio)	1	29	Jan de Vries en Ad van der Woude, Nederland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei (A.C.A.M. Bots)	4	33
Anje Dik, Dini Helmers (ed.), Jean Malherbe en Christina van Steensel, 'Het is of ik met mijn lieve sprak'. Briefwisseling 1782-1800 (C.W. Torremans)	9	26	<i>20e eeuw</i>		
Grietje Drewes, Hans Groot (ed.), Jacob Eduard de Witte, Fragmenten uit de roman van mijn leven (1763-1790) (C.W. Torremans)	9	28	Gerard Aalders, Coen Hilbrink, De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland (H.J.C. Termeer)	6	36
A.M. Fafianie, G.J. W. Steijns, M.W. van Boven (ed.), Pieter Vreede, Mijn levensloop (1750-1837) (C.W. Torremans)	9	30	Mieke Aerts, De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen (A. Ribberink)	6	33
Willem Frijhoff, Wegen van Evert Willemsz (J. Trippenzee)	5	19	Paul Arnoldussen en Albert de Lange, Finale mei. Het einde van de oorlog in Nederland (A.J. van der Peet)	1	23
Wantje Fritschy en Joop Toebe (red.), Het ontstaan van het moderne Nederland. Staatsvorming tussen 1780 en 1830 (J. van Oudheusden)	9	35	Dam Backer, Buigend Riet. Dagboek van een krijgsgevangene in Japan en Mantsjoerije 1944-1945 (M. Gebraad)	4	38
Alexander van Goltstein, De vertrouwde van mijn hart. Dagboek 1801-1808 (C.W. Torremans)	9	27	Lambert J. Giebels, Beel. Van Vazal tot Onderkoning (D. Verkuil)	6	28
Ronald de Graaf, Oorlog om Holland 1000-1375 (T. Hage)	8	24	James C. Kennedy, Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig (J. van Oudheusden)	1	12
G.W.P. van der Heijden, Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930 (J. van Oudheusden)	5	23	Dirk Mulder, Ben Prinsen (ed.), Verhalen uit kamp Westerbork. Westerbork cahiers 3 (H.J.C. Termeer)	7	34
D. van der Horst en G.J. van Setten (red.), Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830 (J. van Oudheusden)	9	35	Dirk Mulder, Ben Prinsen (ed.), Lachen in het donker. Amusement in kamp Westerbork. Westerbork cahiers 4 (H.J.C. Termeer)	7	34
J.G. Kikkert, Geld, macht en eer. Willem I, Koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843 (J. de Jong)	4	39	A.P.J. van Osta (ed.), Drie vorstinnen. Brieven van Emma, Wilhelmina en Juliana (J. van der Leeuw-Roord)	1	29
C.V. Lafeber, Patriotten, Bataven, Fransen en Groot-Nederlanders. Een halve eeuw vaderlandse geschiedenis 1781-1831 (J. van Oudheusden)	9	35	J.J. van der Pauw, Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945 (H.J.C. Termeer)	1	24
Theo van der Meer, Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van de homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd (J. de Jong)	2	41	Hans Righart, De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict (J. van Oudheusden)	1	12
Jozeph Michman, Dutch Jewry during the Emancipation Period, 1787-1815 (J. Ramakers)	3	33	P.G.C. van Schie (red.), Tussen Polarisation en Paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland (J. van Oudheusden)	6	37
G. de Moor, Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574) (E. Mos)	1	27	T. Schouten, Dwaalsporen. Oorlogsmisdaden in Nederlands-Indië 1945-1949 (T. van der Geugten)	5	26
P.M. Peucker, J.P. Sigmond (ed.), Arie Johannes Knock, Uit liefde voor vaderland en vrijheid (Joumaal 1784-1797) (C.W. Torremans)	9	29	Fred Schwarz, Treinen op dood spoor (J. van Woensel)	1	23
Gerard Rooijackers, Eer en Schande. Volksgebruiken van het oude Brabant (J. van Oudheusden)	4	41	H.A.V.M. van Stekelenburg, 'Hier is alles vooruitgang'. Landverhuizing van Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1880-1940 (M. van Gastel)	5	23
Willem Ruizendaal en Marion Conrads, Nassau en Oranje (J. van der Leeuw-Roord)	1	29	Gerard Trienekens, Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid (H.J.C. Termeer)	1	25
N.C.F. van Sas (red.), Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen (F. Dieteren)	9	43	Sam Waagenaar, Mata Hari. Geslepen spionne of onschuldige schoonheid (K. Heij)	6	34
E. Schut, De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796 (A. Kleijnen)	2	45	Herman Wigbold, Bezwaren tegen de ondergang van Nederland (J. van Oudheusden)	1	12

Verder bevat ieder nummer van KLEIO de rubrieken 'In 't kort', waarin Ruud Slotboom recent verschenen boeken signaleert, en 'Kleikrant' met informatie over nieuw lesmateriaal, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, samengesteld door Tineke Bogaerts. Hierin zijn tevens het verenigingsnieuws, ingezonden brieven en verslagen opgenomen.

gebruikt om kinderen te leren goede Amerikaanse burgers te worden en trots te zijn op hun vaderland. Per vakgebied werd er door de uitgeverijen dan ook een verschillend beleid gevoerd. Zo waren in de jaren zestig de geschiedenisboeken in Virginia nog racistisch en vol vooroordelen maar waren de schoolboeken voor muziek en exacte vakken daarentegen wel 'geïntegreerd'. Om de te behandelen stof minder abstract te maken werden in de opgaven vaak personen genoemd die met een probleem zaten, dat de leerling moest helpen oplossen. Daarmee, en met de illustraties, kon bewust gewerkt worden aan integratie.

Toch waren er nu enkele uitgeverijen die bereid waren dergelijke risicovolle aanpassingen te doen. Uitgeverij Harcourt veranderde begin 1966 een tekst over de *Reconstruction*-periode (1865-1877). In de nieuwe tekst werd de discriminatie van de negers in het Zuiden van de Verenigde Staten aan het einde van de 19e eeuw openlijk besproken. Tot dan toe werden weliswaar de moeilijkheden van de minderheden in het verleden beschreven in de geschiedenisboeken, maar werd niet

Schoolboeken kunnen zich vreemd uitdrukken over culturen die de auteurs niet kennen. In 'The American Way' wordt de religie van de Indianen als volgt beschreven:

These Native Americans believed that nature was filled with spirits. Each form of life, such as plants and animals, had a spirit. Earth and air held spirits too. People were never alone. They shared their lives with the spirits of nature.

Vergelijk dat eens met een Indiaans boek dat in deze stijl over het christendom zou kunnen schrijven:

These Americans believed that one great male god ruled the world. Sometimes they divided him into three parts, which they called father, son and holy ghost. They ate crackers and wine or grape juice, believing that they were eating the sons body and drinking his blood. If they believed strongly enough, they would live on for ever if they died.

ingegaan op de reden waarom zij het zo moeilijk hadden, namelijk door het optreden van de blanken. Bovendien waren de boeken volledig vanuit een blank perspectief geschreven.

De overige staten, die de resterende vijftien procent van de schoolboekenmarkt vertegenwoordigden, konden in de praktijk de vier zuidelijke staten niet beïnvloeden. De fragmentatie en differentiatie van de non-adoptiestaten stelde de vier grote conservatieve staten in staat hun eisen ingewild te krijgen bij de uitgeverijen. Te betwijfelen valt echter dat alleen de zuidelijke staten met een conservatieve gouverneur schuldig waren aan het tegenhouden van een ingrijpende curriculumhervorming. Ook de uitgeverijen hadden daar baat bij. Dit bespaarde hen de hoge kosten van het herschrijven. Bovendien waren er ook veel noordelijke staten die de curriculumhervormingen niet meteen toepasten. Hoewel het verbod op raciale en seksuele discriminatie in het curriculum al in 1964 in de *Civil Rights Act* was vastgelegd, werd dit pas eind jaren zestig en midden jaren zeventig in de eigen onderwijswetten van de staten geratificeerd, bijvoorbeeld in Tennessee in 1966, New Jersey in 1968, South Dakota in 1975, Illinois en New York in 1976. Hoewel in veel staten geïntegreerde schoolboeken werden gebruikt, valt uit deze jaartallen op te maken dat de *Great Society* onderwijspolitiek niet direct de wetgeving van de staten wist te veranderen.

Een halfslachtige aanpassing

Vanaf het eind van de jaren zestig veranderde de inhoud van de schoolboeken. De inwoners en staatsoverheden van de zuidelijke conservatieve staten deden hun best om deze verandering tegen te houden, maar het mocht op den duur niet baten. De nationale politieke ontwikkelingen en de wetgeving van de nationale overheid waren te sterk voor de conservatieven. Hoewel controversiële onderwerpen zoals de evolutie en seksuele voorlichting nog grenzeloos veel protesten in de conservatieve staten veroorzaakten, was er toch een grote vooruitgang geboekt met betrekking tot de weergave van minderheden.

In deze tijd veranderde ook de positie van de vier grote staten in de uitgeverijwereld; ze verloren een deel van

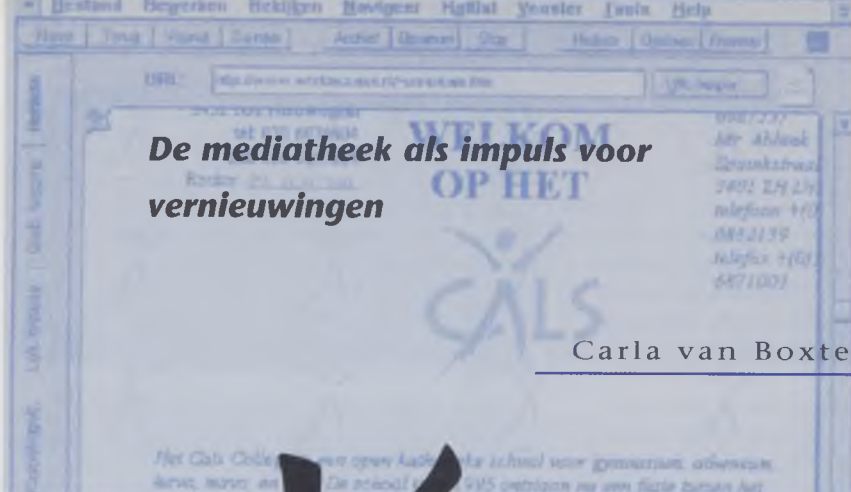
Literatuur

- Hillel Black, *The American schoolbook* (New York 1967)
 Sol Cohn, *Education in the United States, a documentary history volume 5* (New York 1974)
 David L. Elliott and Arthur Woodward (ed.), *Textbooks and schooling in the United States* (Chicago 1990)
 Francis FitzGerald, *America revised, history schoolbooks in the 20th century* (Boston 1977)
 Tyll van Geel, *Authority to control the school program* (Lexington Massachusetts 1976)
 Robert H. Haveman (ed.), *A decade of anti-poverty programs, achievements, failures, and lessons* (New York 1977)
 James W. Loewen, *Lies my teacher told me, everything your American history textbook got wrong* (New York 1995)
 Gene D. Shepherd and William B. Ragan, *Modern elementary curriculum* (New York 1977)
 Harriet Tyson-Bernstein, *A conspiracy of good intentions: America's textbook fiasco* (Washington DC 1988)

hun invloed. Het onderwijsbeleid van de nationale overheid, het engagement van president Johnson en de acties van de Civil Rights Movement en linkse protestbewegingen droegen daartoe bij.

Door de combinatie van nieuwe wetten op het gebied van burgerrechten en onderwijs en de grote nadruk die president Johnson legde op de desegregatie, veranderde het curriculum in de Verenigde Staten. De maatschappij en politici stonden in de jaren zestig open voor de nieuwe ideeën en ontwikkelingen, het nationale en regionale beleid werd hieraan aangepast. De staten werden dus door de maatschappelijke druk op den duur gedwongen hun curriculum te passen.

De uitgeverijen namen de eisen van protestbewegingen (links of rechts) in hun boeken pas over als ze er financieel voordeel mee konden halen. Dit beleid resulteerde in ambivalente boeken; de Afro-Amerikanen en vrouwen werden in de schoolboeken geïntegreerd, maar dit betekende echter niet dat zij daarmee een volwaardige plaats hadden gekregen in de leerstof van een vak als bijvoorbeeld geschiedenis. De wijze waarop minderheden vertegenwoordigd zijn in de schoolboeken roept nu nog steeds protest op. Verschillende groepen minderheden staan er helemaal niet in en ook als dit wel het geval is, gebeurt het vaak op een onbevredigende wijze.



De mediatheek als impuls voor vernieuwingen

Carla van Boxtel en Huub Oattes

KleioGesprek

Op veel scholen proberen secties zich zo goed mogelijk voor te bereiden op de Tweede Fase die nogal wat vernieuwingen met zich mee zal brengen. Er wordt volop geëxperimenteerd met zelfstandig werken en zelfstandig leren, met behulp van studie- of werkwijzer. Nog maar weinig scholen laten leerlingen al zelfstandig onderzoek doen met behulp van de nieuwe media zoals Internet en cd-rom. Het leek KLEIO interessant en leerzaam om een school te bezoeken waar al enkele jaren op deze wijze wordt gewerkt en te horen van de betrokkenen hoe dat in de praktijk functioneert.

KLEIO bezocht het Cals College in Nieuwegein, bekend om zijn onderwijs- vernieuwingsdrift, en sprak met Peter van Zutphen, Peter Vijverberg (beiden docent geschiedenis) en Harry Spek. Deze laatste beheert daar de nieuwe media en zorgt ook voor de onderwijs- kundige brug naar die technische mid- delen. Wij stelden vragen vanuit het perspectief van een goedwillende, maar wat huiverige docent: waar moet ik beginnen, hoe kan ik te werk gaan en wat blijft er over van mijn huidige onderwijspraktijk? De openhartige antwoorden en de realistische benadering van de "ken- ners" kunnen de lezers zowel inspire- ren, geruststellen als frustreren.

Als wij, ruim na het beëindigen van de lessen, binnen komen in de media- theek, zijn de meeste computers bezet en wordt er in alle rust individueel of in tweetallen gewerkt.

De mediatheek bevat op de eerste plaats de boeken van de bibliotheek. Daarnaast zijn er drie open cabines waar leerlingen naar video's kunnen kijken. In de mediatheek staan zestien computers, elk met een eigen Internet- aansluiting. Daarnaast is nog een aparte stilte-ruimte, waarin leerlingen uitsluitend mogen tekstverwerken en studeren. In een aparte computerruim- te bij de mediatheek staat een cd-rom server die 14 cd-rom-spelers aanstuurt. Deze bevatten de cd-rom's met de meest gebruikte programma's. Voor geschiedenis zijn dat bijvoorbeeld *Changing Times* (200 jaar *The Times*), *World War I*, *Presidents of the United States*, *Encarta 97* en *De Volkskrant*.

Vanaf elke computer kunnen de leer- lingen via het netwerk alle cd-rom-

programma's gebruiken. Ook kunnen ze gebruik maken van een tekstverwer- kingsprogramma en een aantal vakspe- cifieke programma's. Verder staat er een vrij te gebruiken scanner en is er een laserprinter waar leerlingen tegen betaling van een dubbeltje per vel kun- nen printen.

De mediatheek is de hele dag open van acht uur 's morgens tot 's middags half vijf. Leerlingen uit de bovenbouw kunnen een computer reserveren. Een leerling die een computer wil gebrui- ken meldt zich bij de balie en geeft daar zijn pasje af.

Hoe zijn jullie, als geschiedenissectie, begonnen aan dit project?

Peter van Zutphen: In het kader van de Tweede Fase en het Studiehuis zijn hier twee jaar geleden een aantal taakuren uitgedeeld voor de toepasbaarheid van de mediatheek. In totaal zijn er toen zeven secties mee gestart en geschie- denis was daar één van. Eén lid van de sectie is daarvoor gevraagd. De bedoe- ling was dat de kennis doorgegeven werd aan de gehele sectie.

We hebben eerst gekeken of we iets speciaals moesten ontwikkelen voor die mediatheek of dat we het konden inpassen in het curriculum. Dat laatste hebben we gedaan. We hebben een hoofdstuk gepakt uit *Historia* over het Midden-Oosten en dat hebben we ver- geleken met een hoofdstuk over het Midden-Oosten uit *MeMo*. Leerlingen zijn die hoofdstukken eerst globaal gaan lezen. Op een gegeven moment hebben we tegen de leerlingen gezegd: het is de bedoeling dat jullie dit hoofdstuk volledig zelfstandig onder

de knie gaan krijgen. Daarvoor hebben we een studiewijzer ontwikkeld. De leerlingen moesten iets kiezen uit het thema, bijvoorbeeld het begin van de islam of de positie van de vrouw. Ze moesten daar zelf een probleemstelling voor ontwikkelen. Omdat dat voor leerlingen erg moeilijk is, begeleiden we dat met een stappenplan dat we in samenspraak met de Universiteit Utrecht hebben ontwikkeld. De leerlingen moesten hun probleemstelling proberen te beantwoorden aan de hand van drie bronnen, waarvan in ieder geval één bron uit de mediatheek moest komen. Dat kon Internet zijn, een cd-rom of een video.

We zijn begonnen in een 4 VWO-klas en dat is later uitgebreid naar een 5 VWO-klas en dit jaar is er een project geweest voor alle secties in het kader van een 5 VWO-project voor de Tweede Fase.

Was de mediatheek toen al voorzien van voldoende materiaal?

Peter van Zutphen: Ook voor ons was het in het begin zoeken naar wat mogelijk was. We hebben gebruik gemaakt van de (Internet, red.) Reflector-site van Malmberg. De uitgever heeft in samenwerking met ons bruikbare bronnen op deze site gezet. Ook voor leerlingen is het een voortdurend aftasten van wat je met bepaalde bronnen kunt. En soms bleek dat een cd-rom niet zo goed bruikbaar was. Op Internet is het natuurlijk een probleem dat zoveel informatie beschikbaar is dat je zelf moet selecteren wat bruikbaar is.

Merkten jullie dat leerlingen daar aan het einde van het project makkelijker mee omgingen?

Peter van Zutphen: In eerste instantie is het natuurlijk een techniek. Ook via andere vakken hebben leerlingen er ervaring mee, onder andere via Informatiekunde. Die techniek die beheersen ze nu. Het probleem is nu: hoe vind ik op een snelle manier een bron en hoe selecteer ik die bron. Je weet niet helemaal wat er is. Veel is nog Engelstalig.

Keesings Historisch Archief komt binnenkort beschikbaar op cd-rom. Dat is natuurlijk een grote uitbreiding van bruikbare bronnen en er komt steeds meer. Dat het 1900 gulden kost hoeft in principe geen bezwaar te zijn. Als



De mediatheek.

het een eis is voor de Tweede Fase is het bedrag niet onoverkomelijk. *Harry Spek:* Je moet kijken naar het toepassingsgebied. Als het toepassingsgebied groter is, dat betekent het aantal lessen en leerlingen dat er gebruik van kan maken, dan is het waardevol om het aan te schaffen. *De Volkskrant* op cd-rom is bijvoorbeeld ook bruikbaar voor maatschappijleer en Nederlands.

Hebben collega's ook een dergelijk project uitgevoerd?

Peter van Zutphen: Ja we hebben als sectie afgesproken dat we het allemaal zouden uitvoeren en dat is ook gebeurd. Niet allemaal tegelijk maar opeenvolgend. We doen het nu alle drie. Ik heb het idee dat dat redelijk werkt.

Hoe zagen die lessen er tijdens dat project concreet uit?

Peter van Zutphen: We hebben een afspraak gemaakt dat de leerlingen aan het begin van de geschiedenisles klassikaal aanwezig zijn. De klas was verdeeld in groepjes van maximaal vier leerlingen. Per groep wilde ik horen wat ze dat uur precies gingen doen. Dat kon bijvoorbeeld zijn dat ze in de aula gingen werken om zaken te bespreken, of naar de mediatheek gingen om bronnen te zoeken of om zaken uit te typen. Aan het einde van de les moesten de leerlingen weer terugkomen bij mij en laten zien wat ze gedaan hadden.

Elke leerling moest ook een logboek bijhouden waarin ze moesten noteren welke stappen ze hadden gemaakt en hoeveel tijd ze daaraan kwijt waren geweest. Want de tijd die wij in de

studiewijzer inschatten hoeft niet altijd overeen te komen met de tijd die het werkelijk kost. Meestal waren we te optimistisch. Ook dat was in het begin erg moeilijk.

Totaal konden ze dus vijftig minuten lestijd en dertig minuten huiswerk per lesuur besteden aan het project. Uiteindelijk hebben ze er vier weken over gedaan.

Was het goed te controleren hoe de taakverdeling binnen de groepjes lag?

Peter van Zutphen: Ze moesten dat melden. Het was echter alleen achteraf te checken, via het logboek. Omdat leerlingen op verschillende plaatsen bezig zijn heb je er moeilijk overzicht op waar ze mee bezig zijn. In het begin is daar ook wel misbruik van gemaakt. Soms maken twee leerlingen zich er makkelijk van af en 'lopen mee' met de anderen.

In het begin gaven we een groeps cijfer, maar daar zijn we snel vanaf gestapt. We geven nu per groep bijvoorbeeld 28 punten. Als ze prima hebben samengewerkt, zoals ik dat zelf heb geconstateerd en zoals dat uit hun logboek blijkt en uit hun presentatie, dan krijgen ze allemaal een zeven. Is dat niet het geval dan kan het zijn dat één of twee leerlingen een vijf krijgen en de anderen een hoger cijfer.

Soms geeft dat interne spanningen en het is zeker geen waterdicht systeem, maar het werkt beter dan een groeps cijfer. Controle achteraf is niet eenvoudig en kan leiden tot onenigheid. Je kunt ook meer controle krijgen door leerlingen vaker te vragen om het logboek te laten zien. Maar ze moeten die

zelfstandigheid ook leren en dat gaat met vallen en opstaan.

Zijn jullie in staat om tijdig in te grijpen wanneer het de verkeerde kant op dreigt te gaan?

Peter van Zutphen: In het begin is het formuleren van een duidelijke probleemstelling erg moeilijk. Wanneer je een goede probleemstelling hebt is het veel makkelijker om je werkstuk te structureren en ook om je bronnen te zoeken. Daar besteden we dus erg veel aandacht aan. Maar je kunt natuurlijk niet de probleemstelling voor hen gaan formuleren, dat moeten ze zelf doen. Maar je kunt wel enigszins sturen. De leerlingen leggen de bronnen die ze gevonden hebben aan mij voor en als ze niet de juiste informatie vonden, heb ik ook weleens meegezocht en het een en ander aangereikt.

Harry Spek: Voor een deel is het ook de eigen verantwoordelijkheid van de leerling. Dat is ook iets waar we schoolbreed mee bezig zijn.

geweest en hebben daar een werkstuk over gemaakt. Voor dat werkstuk hebben ze een cijfer gekregen. In dit geval omvat elk werkstuk een paragraaf van het hoofdstuk. De leerlingen hebben dat werkstuk gepresenteerd. Ze maakten van die presentaties ook aantekeningen en kregen elkaars werkstukken. Als klas hebben ze dus het hele hoofdstuk gehoord en bekeken. Zelf heb ik nog één les gegeven om alles op elkaar te betrekken. Er was uiteindelijk één afsluitend proefwerk. De deelthema's waar de leerlingen uit konden kiezen besloegen in dit geval dus het gehele hoofdstuk.

Wat is de opbrengst van deze aanpak en kun je die vergelijken met de opbrengst van een traditionele aanpak waarin de docent meer zelf les geeft?

Peter van Zutphen: Je past je proefwerk-vragen natuurlijk aan. Bij het proefwerk zaten centrale vragen en specifieke vragen per groep over hun eigen werk-

Leerlingen tonen ook kanten die je anders niet van ze ziet. Leerlingen die je in traditioneel klassenverband nauwelijks opmerkt blijken opeens de motor te zijn van de groep en omgekeerd komt ook voor. Je moet ook niet constant zo bezig zijn. Je moet het inpassen in een curriculum. Eén of twee hoofdstukken op deze manier is al heel wat. Een presentatie, een werkstuk dat is leuk, maar ook het boek en de klassikale les zullen we zeker niet afschaffen. Dat willen de leerlingen ook niet.

Deze vernieuwingen eisen nogal wat mentaliteitsverandering bij de docent. Hoe lag dat bij de geschiedenissectie?

Peter Vijverberg: Het inrichten van de mediatheek is een hele klus. Maar scholen die denken dat, als ze dat hebben alles daarna vanzelf gaat, die onderschatten de problemen die je hebt om je docententeam rijp te maken voor het zelf eens gebruiken van Internet of het zelf eens kijken op cd-rom en om leerlingen de vrije hand te kunnen geven uit het lokaal weg te laten gaan naar de mediatheek.

We waren op deze school al redelijk ver met ICT-gebruik (Informatie Communicatie Technologie, red.). Er waren al een aantal voorzetten in die richting. De school staat er als geheel positief-kritisch tegenover.

Harry Spek: Over het algemeen staat men hier open voor onderwijsvernieuwingen en is men nieuwsgierig naar die Tweede Fase. Wat betreft de technologische know-how en interesse is er hier al een langere traditie met computerlokalen en het ondersteunen van pc-gebruik thuis. Dat maakt de stap naar het gebruik van Internet of andere nieuwe media wat minder groot.

Wat zijn de valkuilen waar jullie voor willen waarschuwen?

Peter van Zutphen: De studiewijzer: onze ervaring is dat je die niet te gedetailleerd moet gaan invullen. Je moet zeker de tijd niet te krap inschatten. Het beoordelen van groepswork is ook een valkuil, én het controleren van het groepswork.

En tenslotte wat doe je als dat groepswork niet goed gaat?

Je moet van tevoren goed nadenken over deze zaken en er ook afspraken over maken binnen de vaksectie. Ook belangrijk is dat je met de leerlingen duidelijke afspraken maakt. Dat



V.l.n.r. Huub Oattes, Peter Vijverberg en Harry Spek.

Peter van Zutphen: Die problemen komen we natuurlijk op meer plaatsen tegen. Het is nu het derde jaar dat we ermee bezig zijn en wat je merkt is dat leerlingen beter kunnen voldoen aan de verwachtingen die we van ze hebben naarmate ze er meer ervaring mee hebben.

Hoe wordt zo'n project afgerond?

Peter van Zutphen: In 5 VWO zijn de leerlingen met China en Japan bezig

stuk. De cijfers zijn gemiddeld zes tot zevenenhalf. Dat wijkt niet echt af van een traditioneel proefwerk. Ik merk wel dat er minder onvoldoendes vallen en dat er ook minder hoge cijfers zijn. Er is dus minder spreiding. Je moet natuurlijk ook oppassen dat je niet bij alle vakken tegelijk een werkstuk laat maken. Wij laten leerlingen uiteindelijk een schoolwerkstuk maken voor één vak, waarbij we dan hoge eisen stellen.

De uitdaging is wel veel groter.

duidelijk is wat je op welk moment van ze verwacht, bijvoorbeeld het inleveren van de probleemstelling, bronnenmateriaal, maar ook afspraken omtrent becijfering.

Peter Vijverberg: Je moet er over nadenken en vervolgens trap je waarschijnlijk toch in al die valkuilen. Je moet het zelf toch meemaken.

Ik vond met name de beoordeling van de presentaties een probleem. Het is moeilijk aan te geven of iets een zeven-enhalf is of een zes. Ik ben uiteindelijk over gegaan op het geven van voldoende, goed of matig omdat dat wel te onderscheiden is.

De meeste leerlingen werken hard en gemotiveerd aan zo'n werkstuk maar de thematiek is vaak zo complex dat het feitelijk eindresultaat tegen valt. Wat hebben ze bijvoorbeeld begrepen van die culturele revolutie? Wat hebben ze nu begrepen van het wezen van Japan in de 19e eeuw?

Is er dan sprake van kwaliteitsverlies op dit punt?

Peter Vijverberg: Ze hadden er wellicht meer vanaf geweten als ik zelf lessen had gegeven. Maar het enthousiasme, de betrokkenheid en het leren hoe je een probleemstelling maakt zijn winstpunten.

Peter van Zutphen: Je moet het niet vergelijken met een klassikale les over bijvoorbeeld China. Je bent met hele andere vaardigheden bezig. Je toetst hier niet zozeer de kennis over China. Je toetst ook wat ze over dat onderwerp hebben kunnen vinden en hoe ze hebben samengewerkt. Het staat naast de gewone lessen.

Peter Vijverberg: De betrokkenheid is in elk geval zeer groot. Misschien wordt dat minder als ze steeds meer op deze manier moeten werken, maar mijn ervaring is dat de leerlingen het leuk blijven vinden om een door hun uitgekozen onderwerp zelf uit te zoeken. In de reguliere lessen vind ik zelf dat ze matig werken, maar vervolgens merk je dat ze op vrijdagmiddag tot half vijf in de mediatheek zitten werken of dat ze in het weekend nog bij elkaar zijn geweest als groepje.

Harry Spek: Ik heb wel het gevoel dat leerlingen kritischer op elkaar worden, op hun groepsgenoten. Het wordt voor hen ook steeds belangrijker.

Peter Vijverberg: Eerst dekken ze elkaar maar op een gegeven moment zeggen ze er iets van als iemand er de kantjes van afloopt.

Je zou uit jullie verhaal kunnen concluderen dat de sectie geschiedenis enthousiast is?

Peter van Zutphen: dat is zeker het geval. Ik denk dat geschiedenis een vak is waar het heel goed mogelijk is op deze manier te werken. Het maken van een werkstuk zat er altijd al in. Het maken van een werkstuk via de mediatheek is niet zo'n hele grote stap. Het is een welkome stap ook voor ons, omdat het een goede afwisseling is.

Zijn er in de mediatheek personen die de leerlingen goed kunnen begeleiden?

Harry Spek: Ik begin daar steeds minder waarde aan te hechten. Ik hecht meer waarde aan leerlingen die elkaar helpen. Dat blijkt erg effectief te zijn. Er zijn veel leerlingen die elkaar graag helpen. Ik hecht wel waarde aan toezicht, dat er iemand is die de sociale processen in de gaten kan houden en dat het niet al te gemakkelijk is om zaken mee te nemen. Maar de deskundige hulp kan enerzijds van de docent komen die in zijn les iets vertelt over het zoeken en anderzijds van de leerlingen die elkaar helpen.

Peter van Zutphen: Het is in dit verband wel zinvol om groepjes van een even aantal samen te stellen omdat je bijvoorbeeld bij drietallen er vaak eentje hebt die er dan maar wat bijzit.

Selecteren jullie van te voren geschikte informatie?

Peter van Zutphen: Nee, niet als het cd-rom's betreft. De opdracht is juist om zelf bronnen te zoeken. Ik ging eerst ook geen boeken voor ze zoeken, dus wat dat betreft is er niets veranderd.

Harry Spek: Bij Internet is het wel veel complexer. Dat vraagt wat meer structuur. We merkten dat leerlingen in het project vrij onvoorbereid met Internet gingen werken en dat heeft wel wat problemen opgeleverd. We hebben nu meer aansluitingen en laten leerlingen eerst in cursusvorm kennismaken met het medium, zodat ze gericht kunnen zoeken. Dat is wel een randvoorwaarde.

Peter Vijverberg: Vaak zijn leerlingen veel bedrever in het zoeken op Internet dan de docent.

Harry Spek: Te veel voorstructureren maakt het minder uitdagend voor de leerlingen. Bovendien is het ook erg moeilijk om dingen voor te structureren. Een lijstje sites kan soms wel zinvol zijn.

Bent u geïnteresseerd in de algemene organisatorische aspecten en onderwijskundige gevolgen van een mediatheek, dan kunt u verder lezen in: Studiehuisreeks Nummer 14, maart 1997. Hierin wordt het mediatheekproject op het Cals College gedetailleerd beschreven. Dit boekje is aan alle scholen toegezonden.

Gaan leerlingen niet zwemmen in een medium als Internet omdat er zoveel op te zien is?

Harry Spek: Ja, maar dan merken ze dat ze hun product niet op tijd af hebben.

Peter Vijverberg: In het begin zaten ze ook met grote aantallen naar porno te kijken. Toen hebben we dat afgeschermd zodat ze daar niet bij kunnen. Nu zitten de leerlingen nog wel in de tussenuren wat te spelen. Maar op het moment dat ze voor een vak bezig zijn doen ze dat niet. De gemiddelde leerling wordt niet zo afgeleid door wat er allemaal nog meer kan.

Harry Spek: Als bepaalde sites ons niet aanstaan kunnen we die ook afschermen. Dat is technisch mogelijk. Al te gewelddadige spelletjes worden door ons ook geweerd. Daarbij moet je wel opletten dat je niet een kat en muis spelletje gaat spelen met de leerling en dat je niet continu bezig bent met het vullen van een lijst met verboden sites. Daar moet niet je energie in gaan zitten. We controleren ook niet welke sites leerlingen allemaal bezoeken, hoewel dat technisch mogelijk is.

Peter Vijverberg: Ik ben heel tevreden over de manier waarop de leerlingen met het medium omgaan. Leerlingen beschouwen het als een nuttige onderwijsvoorziening.

Wat zijn de ervaringen van de leerlingen met deze nieuwe werkwijze?

Peter Vijverberg: We hebben een enquête gehouden. De leerlingen ervaren het als een verademing dat ze meer verantwoordelijkheid krijgen. Ze waarderen dat ze zelf keuzes mogen maken. Je hoort ook dat de docenten wat meer zouden kunnen begeleiden of wat meer klassikaal zouden moeten doen. Over het algemeen zijn de leerlingen tevreden over de ruimte die ze krijgen.

Peter van Zutphen: Ze vinden het een leuke afwisseling, maar wat ik wel hoor is dat ze het klassikale niet willen missen en ook niet het directe contact met de docent.

Het Moluks Historisch Museum

Nederland kent grote en kleine musea. Tot de laatste categorie behoort het Moluks Historisch Museum. Dit aan de rand van het centrum van Utrecht gelegen museum werd in 1990 geopend.

30

Het Moluks Historisch Museum werd door de Nederlandse regering aan de Molukse gemeenschap in Nederland aangeboden als 'levend monument', dat een beeld geeft van de geschiedenis van de Molukse bevolking. Daarnaast kan het dienen als stimulans voor de ontwikkeling van de Molukse kunst en cultuur.

Het museum heeft een permanente expositie, een ruimte voor wisselende tentoonstellingen, een bibliotheek en een theaterzaal. Ook het Moluks Historisch Archief is hier gevestigd.

Permanente expositie

De permanente expositie wil een antwoord geven op vragen als 'Hoe leefden de Molukkers in het voormalige Nederlands-Indië?', 'Waarom kwamen veel Molukkers in Nederland terecht?', 'Hoe leven ze in Nederland?'

De eerste Molukkers zijn in 1951 naar Nederland gebracht. De expositie gaat ook over de generaties Molukkers die daarna in Nederland opgroeiden.

"Juist met het oog op de toekomst is het goed de geschiedenis niet te vergeten. Deze tentoonstelling verhaalt hierover, maar geeft geen eindoordeel", staat er bij het binnentreden van zaal 1.

In deze zaal is een aantal gebruiksvoorwerpen, muziekinstrumenten en wapens uit vroeger eeuwen tentoongesteld. Daarmee wordt verwezen naar

de contacten tussen Nederland en de Molukken vóór de Tweede Wereldoorlog.

't Begon allemaal met de handel in kruidnagelen door de VOC. Al lang vóór het ineensinken van de kruidnagelenmarkt waren Molukkers in dienst getreden eerst van de VOC en daarna van diens opvolger, de Nederlandse staat. Ze werkten als ambtenaren, leerkrachten en soldaten. De laatste grote opstand van de Molukkers tegen de Nederlanders vond plaats in 1871, onder de leiding van Pattimura. Vanaf het einde van de negentiende eeuw namen de Molukkers in grote aantallen dienst in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).

Wanneer Molukkers in dienst bij het KNIL kwamen, moesten ze bijna altijd hun geboortegrond verlaten, omdat het leger in de gehele Indonesische archipel werd ingezet om gebied te veroveren of opstanden te voorkomen. De Molukkers woonden dan met hun gezin in kazernes en koesterden de herinneringen aan thuis. Het zijn deze herinneringen die in de eerste zaal zijn tentoongesteld.

Een kapmes, een mand of een visspeer.

Naar Nederland

Het KNIL was er vooral op berekend binnenlandse vijanden te bestrijden. Tegen de buitenlandse agressor Japan was het totaal niet opgewassen. De Tweede Wereldoorlog en de eerste

jaren van de dekolonisatie zijn het onderwerp van zaal 2.

Met behulp van filmbeelden en krantenknipsels wordt de periode tussen 1942 (de inval van de Japanners) en 1951 (vertrek van de Molukkers naar Nederland) belicht.

De Japanners trachtten de Indonesiërs voor zich te winnen en traden hard op tegen de Nederlanders en de Molukkers, die ze als handlangers van de Nederlanders zagen. Na de overgave van Japan en het uitroepen van de onafhankelijkheid door Soekarno en Hatta, probeerde de Nederlandse regering haar gezag in Indonesië te herstellen. Die pogingen, waarvan onder andere het instellen van de Verenigde Staten van Indonesië deel uitmaakte, mislukten.

De Molukkers probeerden door het uitroepen van de Republiek Maluku Selatan (RMS) in 1950 buiten de greep van Djakarta te blijven. Tevergeefs. Het gevolg was een guerilla-oorlog tussen Molukkers en de Indonesiërs. In die situatie voelde de Indonesische regering er niets voor om de 4000 Molukse KNIL-militairen vrij te laten die nog in kampen zaten. Immers, zij zouden zich direct bij de opstandelingen aansluiten. De Nederlandse regering besloot toen tot een tijdelijke maatregel: de militairen en hun gezinnen zouden voor een korte periode naar Nederland moeten

MOLUKKERS

WIE ZIJN ZE EIGENLIJK?



Stichting Bureau  Inspiraakorgaan

vertrekken. Duizenden Molukkers werden op schepen overgebracht naar Nederland, waar ze te horen kregen dat ze ontslagen waren uit het leger. Werkloos kwamen ze in kampen terecht, ver van hun vaderland.

Koffers en legerkisten getuigen van die verhuizing. De Molukkers werden ondergebracht in twee voormalige kampen uit de Duitse tijd: Westerbork (omgedoopt tot woonoord Schattenberg) en Vught (omgedoopt tot woonoord Lunetten). Een tussenzaal is ingericht als een kamer uit het kamp Lunetten. Opvallend is dat er geen eigen kookgelegenheid was: het kazerneleven ging in zekere zin gewoon door.

Al spoedig werd duidelijk dat het tijdelijk verblijf in Nederland langer zou gaan duren dan verwacht. Tevergeefs voerden de Molukkers strijd voor hun onafhankelijkheid en terugkeer. Tegelijkertijd probeerde de Nederlandse regering de Molukkers op te laten gaan in de Nederlandse samenleving.

De volgende grotere zaal geeft de geschiedenis van de Molukkers in Nederland vanaf de jaren 60 weer. Het is de tijd waarin de president van de RMS, Soumokil, geëxecuteerd werd, en waarin Molukse jongeren harde protestacties gingen voeren in Nederland. In de jaren zeventig werd dit verzet steeds radicaler met de acties in De Punt en Bovensmilde als gevolg.

Na deze periode van radicalisering is er nu, volgens de samenstellers van de expositie, meer samenwerking maar ook meer verdeeldheid. Soms is er sprake van een geslaagde emancipatie, soms echter ook van problemen als verslaving en werkloosheid. In deze zaal ook aandacht voor successen van Molukse sporters als Tahamata, Latuheru, Timisela en Pelupessy en de muziek van de band Massada.

En daarmee zijn we aan het einde van de permanente expositie gekomen. Het is echt een klein museum en een kleine expositie. De tijdelijke wisseltentoonstelling (nu over religie) hebben we overgeslagen.

Wat kun je er mee in je lessen?

Een bezoek aan het Moluks Historisch Museum is de moeite waard als je in je lessen aandacht aan de problematiek van de Molukkers hebt besteed. Enige voorkennis is een vereiste voor een zinnig bezoek.

Een bezoek lijkt ons vooral nuttig voor leerlingen die voor een scriptie of iets dergelijks informatie over dit onderwerp nodig hebben. Het museum beschikt over een bibliotheek, waarvan op afspraak gebruik gemaakt kan worden. Normaal is het museum pas om 13.00 uur geopend, maar eventueel kan er al vanaf 10.00 uur gebruik gemaakt worden van de bibliotheek.

In het museum zijn vier museumkranten te koop die nader ingaan op de onderwerpen in de verschillende zalen: *Herinneringen aan de Molukken*, *Een onzeker bestaan*, *De woonoordperiode* en *Op zoek naar een eigen plek*. De kranten samen kosten f3,50. Daarnaast zijn er verschillende video's te koop over de Molukse geschiedenis en het boekje *Molukkers in Nederland* (f12,50).

Openingstijden: Dinsdag t/m zondag van 13.00 - 17.00 uur.
Volwassenen betalen f4,50 entree, kinderen (tot 12 jaar) en groepen drie gulden.
Het adres van het museum:
Kruisstraat 313, 3507 LJ Utrecht,
tel. 030-2367116.

Liefde is heel het leven niet

Dik Verkuil

Boek van de maand

Bespreking van

Elsbeth Etty,

Liefde is heel het leven niet.

Henriëtte Roland Holst

1869-1952

(Uitgeverij Balans,

Amsterdam 1996)

743 blz., prijs f69,50

Henriëtte Roland Holst werd bij haar dood in 1952 geëerd als de grootste Nederlandse dichteres. Annie Romein stelde haar zelfs op één lijn met Homerus en Dante, omdat zij alle drie erin waren geslaagd *"de mensheid en de menselijkheid van hun tijd te vertegenwoordigen"*.

Dat lijkt 45 jaar later een absurde vergelijking: Rolands Holsts poëzie heeft weinigen nog iets te zeggen. Haar biograaf Elsbeth Etty wijt de vergetelheid waarin haar werk is geraakt juist aan haar pretentie de mensheid te vertegenwoordigen. Dat streven bracht haar immers tot het soort geëxalteerde retoriek dat in onze tijd als onverdraagbaar geldt.

Zachte krachten

Ook als politica hoort Henriëtte Roland Holst tot de voltooid verleden tijd. Zij ging uit van een toekomstverwachting die aan het eind van onze eeuw op zijn best als naïef geldt. Voor de Eerste Wereldoorlog als orthodox marxiste, in de jaren twintig als communiste en daarna als religieus socialiste, geloofde zij in de komst van de nieuwe mens. Zij had de illusie dat onder het komende socialisme de mensen een verregaande gemeenschapszin zouden tonen en was ervan overtuigd dat, zoals een van haar beroemdste dichtregels luidt, *"de zachte krachten zullen overwinnen in het eind"*.

Tot haar breuk met het communisme zag zij het als onvermijdelijk dat de zachte krachten zich met geweld een weg zouden banen. Het revolutionaire geweld was een offer dat voor de goede zaak gebracht moest worden. En zij liet niet na de arbeidersmassa's daar-

toe aan te sporen: *'zoo ga ik, priester in dienst der mensheid, ga ik deemoedig tot mijn bloedig werk'*.

Droom en daad

Het ligt voor de hand Henriëtte Roland Holst te zien als het prototype van de op hol geslagen idealist. Haar vijand Troelstra schreef al dat *"onze eminente schrijfster en dichteres zoodra zij het terrein der politieke vraagstukken betreedt stets das Gute will, doch stets das Böse schafft"*.

Ook kan zij beschouwd worden als personificatie van de kloof tussen de eerste helft van twintigste eeuw en onze eigen tijd.

Maar Elsbeth Etty velt een eervoller eindoordeel. Voor haar ontleent Roland Holst uiteindelijk haar betekenis aan *"de innerlijke verscheurdheid die zij haar hele leven wilde overwinnen"*.

Als dichteres ontroert ze volgens Etty nog steeds in de gedichten waarin ze niets vertegenwoordigde dan zichzelf. En als politica blijft ze van belang voorzover ze niet sprak namens een partij, het proletariaat of de mensheid, maar met de stem van het individuele geweten: *"dit heeft haar gemaakt tot de personificatie van de politieke en morele dilemma's in de geschiedenis van de twintigste eeuw"*.

Daarmee geeft Etty haar verder nuchtere boek een gezwollen einde. Erg voor de hand liggend is haar interpretatie niet. Want van welke dilemma's was Roland Holst de personificatie? Ten aanzien van kwesties als het fascisme, de dekolonisatie en de Koude Oorlog kende zij helemaal geen dilemma's: het kostte haar geen enkele moeite daarin

partij te kiezen. Wel worstelde zij met de spanning tussen haar hooggestemde idealen en de weinig verheffende praktijk van het communisme en stalinisme, en, meer algemeen, met de spanning tussen zuiverheid en pragmatisme, tussen 'droom en daad'. Maar die worsteling kenmerkt niet zozeer de geschiedenis van de twintigste eeuw, alswel die van een klein aantal intellectuelen.

Tot die intellectuelen kan ook haar biografe gerekend worden, die zelf heeft moeten afrekenen met een CPN-verleden. Het is typerend voor dit soort radicale intellectuelen om hun eigen problematiek uit te vergroten tot de problematiek van de eeuw.

Tragiek

Afgezien van het bombastische slot is Etty's boek zonder meer geslaagd. De NRC-redactrice schrijft in een heldere en zakelijke stijl, die nergens stoort en haar onderwerp volledig tot zijn recht laat komen. Het is haar gelukt om Roland Holst overtuigend neer te zetten.

In haar voorwoord stelt Etty dat ze een verband heeft willen leggen tussen het dichterschap en de politieke rol van Roland Holst en haar privé-leven. Zo hoopte ze een verklaring te vinden voor de uitzonderlijke roem die de dichteres tijdens haar leven oogstte. Het lijkt mij na lezing van het boek des te meer dat die roem niet uit haar privé-leven kan worden verklaard. Dat bleef voor haar tijdgenoten, die ten onrechte dachten dat zij een harmonisch kunstenaarshuwelijk had, volkomen onbekend. Toch heeft Etty's aanpak de sleutel tot Roland Holsts werk geleverd. Etty weet overtuigend aan te tonen dat haar gedrevenheid, misschien moeten we zelfs zeggen hysterie, wortelde in haar persoonlijke tragiek.

Henriëtte van der Schalk werd in 1869 geboren als dochter van een notaris. Al snel bleek zij een begaafd kind, maar juist daardoor kwam zij in conflict met haar vader, die een oppervlakkige, wat gevoelsarme charmeur was. Henriëtte kreeg de typische opvoeding van een meisje uit de hoge burgerij, van wie niet meer werd verwacht dan dat ze een goed huwelijk zou sluiten. Daarom voelde zij zich van jongs af onbegrepen, miskend en eenzaam. Zij zocht al als kind een uitweg in de poëzie. En daarin dook al direct het thema op dat



haar leven zou beheersen: haar diepe behoefte aan een allesomvattend ideaal om voor te leven en te werken. Reeds als 14-jarige dichtte zij dat zij zoiets nodig had:

*"Een ideaal te hebben, dat uw leven
Zijn innigste, zijn hoogste waarde
geeft
Een goede geest, die ge om u heen
voelt zweven
Als ge ernstig naar het goede en
schoone streeft".*

Deze zweverigheid maakte haar tot op zekere hoogte blind voor de alledaagse werkelijkheid en het alledaagse leed. Zo raakte ze kennelijk niet onder de indruk

van de dood van haar vader en zusje, die in 1892 verdronken toen hun rijtuig in het water belandde. Al twee weken na het ongeluk, terwijl haar moeder en broer nog helemaal van de kaart waren, schreef ze de dichter Albert Verwey: *"Ik geloof niet, dat ik ooit zo blij geweest ben in mijn leven"*.

De oorzaak van haar geluk lag in het feit dat zij kort daarvoor kennis had gemaakt met Verwey en voor het eerst een gedicht van zichzelf in druk had gezien. Dankzij Verwey drong ze dat najaar door in het Hollandse kunstenaarsmilieu. Daar leerde ze haar toekomstige echtgenoot kennen, de toen

al geroemde kunstschilder Rik Roland Holst. Zij en Rik deelden hun artistieke opvattingen en intellectuele interesses en droomden ervan samen te leven en samen te werken. Maar hun huwelijk was vanaf het begin een teleurstelling. Henriëtte heeft hierover nooit iets naar buiten gebracht, en er zelfs in haar privé-correspondentie niet over gerept, maar Elsbeth Etty maakt aannemelijk dat Rik impotent en vrijwel zeker homoseksueel was. Het huwelijk bleef seksloos en Henriëtte lijkt te zijn gestorven als maagd. De teleurstelling hierover, en over de kinderloosheid die het gevolg was, moet een grote rol gespeeld hebben in haar toewijding aan het socialisme.

Henriëttes kind

Toen Henriëtte in 1897 lid werd van de SDAP had de partij nog maar 1250 leden. Toch lag voor de culturele avant-garde de keus voor het socialisme voor de hand. Na het tijdperk van het individualistisch impressionisme, met zijn vergoddelijking van de schoonheid, zochten kunstenaars als Albert Verwey, Herman Gorter en de architect Berlage een nieuwe levensleer en een daarbij passende kunstvorm. Volgens hen hoorde de kunst in dienst van de gemeenschap te staan. De kunstenaar moest zijn individualisme overwinnen door dienstbaarheid aan een maatschappelijk ideaal. In navolging van de Engelse kunstenaar William Morris kozen velen daarbij voor het socialisme. Volgens Morris was het socialisme de moderne versie van de middeleeuwse maatschappij. Zoals in de Middeleeuwen kathedralen, fresco's en ornamentiek de godsdienst hadden gediend, zo moest er nu een nieuwe monumentale kunst voor het socialisme komen, die zowel het socialisme als de kunst zou verheffen.

Op grond van die ideeën werden ook Rik en Henriëtte socialist. Dat verklaart echter niet waarom Henriëtte een echte partijtjgerin werd. Etty zoekt de verklaring behalve in haar hang naar zuiverheid en idealisme, in haar kille huwelijk en haar kinderloosheid. Het socialisme nam in haar poëzie letterlijk de plaats in van een kind:

*"Lief, wij hadden een kind gewild
om te leven na ons, onze daad,
om het beste uit ons, handvol zaad
te strooie' over d'aarde mild.
Wij hadden een kind gewild
om schooner te leven dan wij,*

*om opwaarts te planten de rij
der mensenwezens door de tijd:
zulk een kind heet nu de menscheid".*

Met haar idealistische opvattingen bleek Roland Holst een ideale propagandiste. Met gemak bespeelde zij volle zalen. Een van haar latere critici was daar veertig jaar nadien nog vol lof over: *"Haar stem was hees en dit hese werd nog geaccentueerd door een slissend geluid dat ze bij het spreken maakte. Het merkwaardige was, dat, zodra ze in het openbaar ging spreken, men binnen een minuut zowel dat hese als dat slissen vergeten was, en dat men geboeid werd door de eenvoudige wijze waarop ze klaar en duidelijk en gevarieerd, heldere formuleringen en diep menselijke gevoelens tot een indrukwekkend geheel wist te verenigen. Altijd als ze ging spreken werd het doodstil in de zaal, zodat haar zwakke stem tot in de uiterste hoeken doorkwam; en het bleef stil tot aan haar slotwoord".*

Maar haar idealisme had ook een schaduwzijde: het moest haar wel in conflict brengen met de pragmatici in de SDAP. Henritte ging het al snel als haar taak zien het zuivere marxisme te bewaken tegen het 'opportunisme' van de partijleiding.

Na de eerste schermutselingen werd zij in 1901 als vertegenwoordigster van de marxistische oppositie in het partijbestuur gehaald. Daar speelde zij een aantal jaren met redelijk succes een bemiddelende rol. Maar uiteindelijk werd zij toch vernalen tussen de partijleiding en de steeds fanatiekere oppositie. Bij de scheuring van 1909 ging zij niet mee met de geroyeerde Wijnkoop en de zijnen, maar binnen de SDAP was haar positie ook onhoudbaar geworden.

Zij viel ten prooi aan een zenuwcrisis en trok zich een jaar later terug uit de politiek.

Geëxalteerde zielskracht

De jaren die volgden, waren afschuwelijk. Aangrijpend heeft zij beschreven hoe eenzaam zij zich voelde onder haar politieke isolement:

*"Ik had die kameraadschap uitgegeven
tot levenswachtwoord in mijn jong getij,
ik word nu door de makers uitgedreven
en kan geen schred meer houden met
hun rij.
Er is geen plaats in het broederlijk leven,
bij 't volk der makers is geen plaats
voor mij:*

*nu moet ik mij in d' eenzaamheid
begeven
en hullen in herin'rings grauwe pij.*

*Daarom omfloerst een waas van smart
mijn oogen,
ik zie mij door de leege jaren zwerven
die liggen vóór mij, een verlaten veld;*

*en zie de bronnen van mijn kracht
uitdrogen,
mijn hart verdorren in dit levend
sterven:
ik had mijn zaak op broederschap
gesteld."*

In de privé-sfeer, die zij door de politiek jarenlang had kunnen mijden, vond zij geen troost. Vriendinnen had ze niet en Rik richtte sinds 1907 zijn liefde op de zangeres Ina Santhagens, met wie hij tot zijn dood in 1938 een (platonische) verhouding zou hebben.

Wel kon Henriëtte haar internationale politieke contacten versterken. De grootste marxistische ideoloog na Marx, Karl Kautsky, werd haar beste vriend.

De Eerste Wereldoorlog bracht nieuwe perspectieven. In 1915 was zij de enige Nederlandse vertegenwoordiger op de Conferentie van Zimmerwald, waar 38 linkse socialisten de basis legden voor de latere communistische internationale. In die kring genoot zij ook respect als denker.

Zij schreef tijdens de Eerste Wereldoorlog een handleiding voor revolutionairen, *De revolutionaire massa-aktie*, die zich laat lezen als een blauwdruk van de Russische revolutie. Volgens haar moesten de revolutionaire leiders de volksmassa's in een staat van opwinding brengen.

"De massa zegeviert wanneer zij over de grootste hoeveelheid geëxalteerde zielskracht beschikt".

De Russische revolutie begroette zij met enthousiasme. Zij overschreeuwde haar twijfels en hemelde Lenin, die zij in Zimmerwald had leren kennen als een onaangenaam mens, op als een heilige. Niet alleen de bloedige strijd tegen de tegenstanders van de revolutie, maar ook de gewelddadige onderdrukking van de oppositie in eigen kring sprak zij goed. Misschien kwam dit ook door haar bewondering voor Trotsky, van wie zij in Zimmerwald diep onder de indruk was geraakt. Net als zij had Trotsky zich daar verzet tegen het fanatisme waarmee Lenin elke afwijken- de mening veroordeelde. Maar toen al

had hij haar toevertrouwd dat hij bij het uitbreken van de revolutie Lenins zijde zou kiezen: "In der Revolution tau- gen nur Menschen wie er".

Roland Holst bleef het communisme tot 1927 trouw. Weliswaar waarschuwde zij na Lenins dood voortdurend dat het dreigde te ontaarden en onderhield zij contact met dissidente communisten in heel Europa, maar zij bleef zich vierkant achter Stalin opstellen. Zij moest zich daarvoor meer en meer forceren. Wegens afmatting, vermagering en depressiviteit werd zij in die jaren meermalen gedwongen rust te nemen. Zodra ze echter was opgekrabbeld, stortte ze zich weer met ontembare energie op de politiek. Pas het roye- ment van Trotsky uit de CPSU was voor haar aanleiding met het communisme te breken.

Dansen in het rond

Een paar weken eerder had zij al kennis gemaakt met haar nieuwe geest- verwanten. In Zwitserland had ze tijdens een vakantiecursus de voor- lieden van het religieus-socialisme leren kennen. Zij kwam verrukt terug: zij had de broederlijke verdraagzaam- heid gevonden die ze bij de communis- ten zo node miste.

"Wij maakten een heerlijke ervaring door: wij ervoeren plotseling een dier vluchtige vóorboden, vóórflikkeringen, vóór-uitzich- ten der Broederlijke Wereld onzer Droomen. Wie zijn verdriet stom door de dagen had gedragen als een zware last, voelde zich daarboven uitzweven, licht en vrij. Wie gedronken had van de bittere wateren van teleurstelling en ontgooche- ling, werd gelaafd met broederlijke liefde. Hoop, Geloof en Vertrouwen schoten vleugels in ons aan. (...) 'Wij'- dat is: de Menschheid in haar drang naar Eenheid, Harmonie en Vrede. En omdat we dit ver- trouwden en elkaar liefhadden, waren we blij, - zo blij, dat we somtijds 's avonds allen tezamen in het rond dansten en zongen als kinderen".

In zekere zin kwam Henriëtte bij de reli- gieus-socialisten eindelijk thuis. Zij werd, zoals veel van haar nieuwe geest- verwanten, hoogstens op een vage manier godsdienstig. Maar ze kon nu volop uiting geven aan haar religieuze gevoelens. Ook het socialisme en com- munisme had zij beleefd als een religie. Haar hele leven werd zij al gedreven door een religieus verlangen opgeno- men te worden in een groter geheel. Zij wilde het leed der mensheid op zich

nemen, teneinde zelf verlossing te vin- den. Maar daarin was zij in communis- tische en sociaal-democratische kring onbegrepen gebleven. Bij de religieus- socialisten paste die religiositeit wel. Bovendien fundeerden zij hun socialis- me op de christelijke ethiek, die Roland Holst in feite nooit had losgelaten, hoe- zeer ze die 'weekhartige' ethiek in vroe- ger jaren ook bespot had.

Sober en kuis

Het ging na haar breuk met het communisme een tijdje beter met haar. Zij kreeg voor het eerst van haar leven een hartsvriendin en vond bij de idealistische zakenman Johannes Post compensatie voor haar gevoelsarme huwelijk. Toch liep het al snel weer bergafwaarts. Het was weliswaar een opluchting dat zij haar idealen geen geweld meer hoefde aan te doen door de prozaïsche praktijk van de sociaal- democratie of de gruwelijke uitspattin- gen van het communisme te verdedi- gen. Maar tegelijk vond zij het vreselijk dat zij in de politieke marge beland was. De economische malaise en de opkomst van het fascisme verscherpten het pijnlijke besef dat zij aan de zijlijn stond. Bovendien begon zij, nu zij geen concessies aan de alledaagse realiteit meer hoefde te doen, door te draven in haar bevlogenheid.

Omdat zij meende dat de nieuwe mens sober moest leven, ontzegde zij zich steeds meer materiële genoogens. Zij was al langer vegetariër, maar nu omgaf zij het eten met zoveel taboes dat ze nauwelijks nog een hap door haar keel kreeg. Ze raakte daardoor ernstig verzwakt. Op een gegeven moment woog ze - bij een lengte van 1.70 meter - nog maar 51 kilo. Ook haar uiterlijk en kleding verwaarloosde ze verregaand en haar niet onaanzien- lijke fortuin gaf ze weg.

Ronduit bizar was hoe ze haar seksuele onthouding begon te verheerlijken. Seksuele behoeften behoorden volgens haar tot de 'lagere lusten', ze waren een vampier die alle menselijkheid wegzoog. Wilde de mensheid verder komen, dan moest zij haar seksuele driften onderdrukken. Pas als de mens zijn seksuele energie 'sublimeerde' en op hogere doelen richtte, kon hij tot grootse daden komen. Daarom hoor- den mensen met wisselende seksuele contacten niet in aanmerking te komen voor verantwoordelijke functies en moesten politieke en geestelijke leiders in staat zijn "een meer dan gewoon

quantum sexuele energie te sublimeren, dat is te richten op algemene, politieke en sociale doeleinden. (...) Weg met de wel- lust, die het inbegrip is van alle zedelijke ontaarding. Sober en kuisch moet de mensch leven, opdat zijn kracht tot hem invloeie en gelouterd worde, - opdat die verzamelde, gezuiverde kracht dan als liefde voor de menschheid en als haat tegen het onrecht weer uitvloeie over de wereld".

Hersenverkalking

Vanaf 1933 kreeg Henriëtte weer de ene inzinking na de andere. Elsbeth Etty beschrijft hoe haar man aan haar ondergang bijdroeg door haar maan- denlang volledig van de buitenwereld afgesloten te houden. Zelfs als haar artsen verzekerden dat het goed met haar ging, hield hij vol dat zij te zwak was om iets te doen. Hij schreef - vol- gens Etty uit jaloezie over haar roem - vrienden en bekenden vertrouwelijke brieven waarin hij meedeelde dat zijn vrouw zonder het zelf te weten psychisch aan het aftakelen was.

"Laat 't nog tusschen ons blijven. Toestand van mijn vrouw is heel droevig. Het nuchtere feit is dat zij voor driekwart invalide is en kindsch. Het proces dat fei- telijk drie jaar geleden begon, is de laat- ste maanden verergerd. Hersenverkalking. 't Kan lang duren, 't kan ineens zijn".

De religieus-socialistische voorman Banning ontving zelfs een brief met haar 'laatste wil', waarin Rik uitvoerig beschreef hoe haar begrafenis geregeld moest worden.

Doch niet Henriëtte, maar Rik overleed. Op oudejaarsdag van 1938 stierf hij onverwacht aan een hartstilstand. "De crematie van Rik was aanzienlijk minder sober dan de plechtigheid die hij ruim een jaar eerder voor zijn vrouw had voor- bereid", zo constateert Elsbeth Etty koeltjes. Na Riks dood krabbelde Henriëtte wonderbaarlijk goed op. Zij was nog meer dan tien jaar politiek actief en leed niet meer aan de zenu- winzinkingen die jarenlang schering en inslag waren geweest.

Het blijft een raadsel waarom zij niet met Rik heeft gebroken: scheidingen waren in haar milieu eerder regel dan uitzondering. Voor dat raadsel blijft uit- eindelijk ook Elsbeth Etty de oplossing schuldig.



ZOJUIST VERSCHENEN

De historicus Jonathan I. Israel schreef een standaardwerk over de Nederlandse geschiedenis van 1477 tot 1806. De Engelse versie werd enthousiast ontvangen. W.W. Mijnhardt sprak over een meesterwerk, A.Th. van Deursen over een magistraal boek. Vorig jaar verscheen al deel I van de Nederlandse vertaling: *De Republiek tot 1647*. Nu is het werk compleet met deel II over de periode vanaf 1647. Dit deel begint bij het korte stadhouderschap van Willem II en eindigt bij de republiek onder Napoleon (Van Wijnen, twee delen, 1374 blz., prijs per deel f149,50, ISBN: 90 5194 132 3 en 90 5194 133 1)

De twee beroemdste Kelten van de wereld: Asterix en Obelix. Wat was er waar van de verhalen van Goscinny en Uderzo? Aten de Galliërs altijd everzwijn? Zagen de Romeinen er uit zoals ze zijn getekend? En dronken Galliërs inderdaad toverdrank? Historicus René van Royen en classica Sunnyva van der Vegt zijn op zoek gegaan naar de werkelijkheid achter hun striphelden: *Asterix en de waarheid*. 'Allee mannekes! VOORUIT!' (Bert Bakker, 184 blz., f29,90, ISBN: 90 351 1816 2)

Past de euro in de Europese traditie, of is het een bedenkensel van idealistische dromers? Pim den Boer levert een historische bijdrage aan de discussie. In *Europa. De geschiedenis van een idee* beschrijft de hoogleraar cultuurgeschiedenis hoe Europa zich heeft ontwikkeld. Hij begint bij de oude Grieken en eindigt eind twintigste eeuw met het hoofdstuk 'Wat nu?' Tussendoor laat Den Boer zien waarop de Europese eenheid in het verleden werd gebaseerd en wat als gemeenschappelijk erfgoed kan worden beschouwd. (Prometheus, 168 blz., f29,90, ISBN: 90 5333 495 5)

Ook de Franse historicus Jacques Le Goff houdt zich bezig met *De geschiedenis van Europa*. Hoe is Europa ontstaan, is het geografische Europa hetzelfde als het culturele en hoe word je eigenlijk Europeaan? Le Goff vertelt in vogelvlucht de geschiedenis van Europa, speciaal voor jonge-

ren. Dat resulteert in een boekje met veel kleine hoofdstukken: bijvoorbeeld over de oude Grieken, de eeuw van de machines en het ontwaken van volken en naties. Zoals *Le Monde* schreef: Le Goff voert de lezer kris-kras door de Europese geschiedenis. (Prometheus, 78 blz., f25,00, ISBN: 90 5333 564 1)

Enkele jaren geleden verscheen in Duitsland een van de indrukwekkendste dagboeken uit de nazi-tijd. De joodse schrijver Victor Klemperer bleef in de jaren dertig in Duitsland en overleefde de jodenvervolgung. Zijn dagboeken werden alom geprezen. Ze zijn nu in twee delen in het Nederlands verschenen onder de titel *Tot het bittere eind*. (Atlas, twee delen in een cassette, 1350 blz., f149,50, ISBN: 90 2542 2810)



In *Zeg dat we het niet vergeten* beschrijft Susan Bachrach aan de hand van de levens van twintig kinderen het massale vernietigingsproces van joden, gehandicapten en zigeuners. Het boek is speciaal bedoeld voor de jeugd. Naast dit boek is lesmateriaal ontwikkeld door de Stichting Echelon in samenwerking met professor I. Abram. Het lespakket *Een van ons* bestaat uit 25 leerlingenboekjes, een docentenhandleiding en een videoband. (Lemniscat, het boek: 120 blz., f29,50, ISBN: 90 5637 070 7; het boek samen met het les-

materiaal: f135,00, ISBN: 90 5637 079 0)

Opnieuw is er een boek verschenen over het werk van Johan Huizinga. Onderwerp is dit keer zijn aandacht voor de Nederlandse beschaving. Volgens de Amsterdamse historicus Anton van der Lem is dit aspect van Huizinga's werk ten onrechte onderbelicht gebleven. In z'n proefschrift *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed* gaat Van der Lem in op Huizinga's ideeën over onder meer De Gouden Eeuw, de VOC, Erasmus en de idealisering van de Nederlandse geschiedenis. (Wereldbibliotheek, 399 blz., f59,50, ISBN: 90 284 1751 6)

Ruud Slotboom

VERZUILING

J.W.M. Peijnenburg, Joannes Zwijsen, bisschop 1794-1877, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg 1996) 494 blz., prijs f 79,-.

In de zomer van 1829 bezocht koning Willem I de provincie Brabant en deed ook het onaanzienlijke dorp Best aan, gelegen aan de steenweg van 's-Hertogenbosch naar Luik. Zonder dat dit was afgesproken nam een onbekende pastoor, Joannes Zwijsen, die de notabelen van het dorp niet eens hadden uitgenodigd, het woord. In het Latijn hield hij een toespraak tot de vorst; een geste die zo goed viel, dat Willem de dorpspastoor in zijn rijtuig inviteerde. Voor de verbouwerende ogen van het dorpsbestuur reed de koets naar de pastorie, waar de koning een poosje verbleef. Dit voorval is het begin van de lange band van Zwijsen met de familie Oranje-Nassau, waarbij vooral de relatie van de latere bisschop met de kroonprins en, latere (1840), koning Willem II, zeer belangrijk zal worden in de geschiedenis van de Rooms-Katholieke kerk in Nederland. Volgens door Peijnenburg, archivaris van het Bossche bisdom, ontdekte bronnen, heeft de koning er zelfs de hand in gehad dat Zwijsen - toen nog pastoor te Tilburg - in 1842 werd benoemd tot vicaris, met de titel van bisschop, van 's-Hertogenbosch.

'De bouwer van de kerk van Nederland', zo portretteert de auteur hem, want in de jaren 1853, toen de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland werd hersteld, tot zijn dood in 1877, heeft hij de grondslag gelegd voor de stabiele organisatie van de Nederlandse kerkprovincie. Hij deed dat door het oprichten van congregaties voor zowel mannelijke als vrouwelijke religieuzen, het vastleggen van de grenzen van de parochies en het samenvoegen van groepen parochies in dekenaten, het zorgen voor een goede onderlinge controle en een constante stroom van goed opgeleide priesters van de seminaries. Monseigneur Zwijsen was geen groot theoloog, die zich diepzinnig uitliet over tal van problemen; veeleer was hij een kundig manager, waar de katholieke kerk haar latere maatschappelijke positie aan te danken had. Hij was dus eerder een praktische dan een ideologische emancipator van het katholiek volksdeel.

Joannes Zwijsen kwam uit een eenvoudig, maar geen arm milieu; zijn vader was molenaar. Zijn hele leven heeft de priester een groot sociaal engagement gehad. Gebruikmakend van het enorme prestige dat een pastoor in de negentiende eeuw bezat, kon hij heel wat gedaan krijgen. Zo wist hij de kinderarbeid van al te jeugdigen in Tilburg uit te bannen, door er voor te zorgen dat zij pas na hun eerste communie in een fabriek mochten gaan werken.

Dr. Peijnenburg heeft niet geprobeerd een hagiografie te schrijven. Zwijsen komt in zijn boek naar voren als een mens van vlees en bloed, keihard werkend, maar soms ook heel beperkt en een kind van zijn tijd. Als een godsdienstig potentiaat scheidt hij de geslachten zo veel mogelijk. Mannen en vrouwen mogen de kerk niet samen betreden en verlaten. Hij geeft weinig om cultuur, voert een scherp regime van verbieden in en is bijzonder dominant in de omgang met zijn ondergeschikten. Maar toch, als je deze omvangrijke en goed gedocumenteerde studie leest, een man om veel respect voor te hebben.

In 1848 had de nieuwe grondwet de volledige vrijheid van kerkinrichting erkend. Enkele jaren later, in 1853, volgde bij breve van paus Pius IX, een herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Maar de toonzetting was in de ogen van de protestanten dermate triomfalistisch, dat zij zich richtten tot de koning. Een petitie van 200.000 handtekeningen riep de koning op de komst van de bisschoppen een halt toe te roepen en het protestantse karakter van de Nederlandse natie te waarborgen. Op 15 april werd een deel van de handtekeningen, te Amsterdam, aan koning Willem III aangeboden. Schoon de koning niets tegen de katholieken had en hen nooit een strobreed in de weg legde, gaf Willem III in zijn antwoord blijk van sympathie voor de actievoerders, die eigenlijk iets ongrondwettelijks nastreefden. *'Deze dag die den band tussen het Huis van Oranje en het Vaderland nog hechter vastgesnoerd heeft'*, in zijn eigen woorden.

Het antwoord werd de aanleiding voor de ontslag aanvraag van Thorbecke. In zijn analyse van de gebeurtenissen in april 1853 wijst de auteur erop, dat de koning handig gebruikmaakte van de anti-katholieke agitatie om zich van de regering-Thorbecke te ontdoen. Het verzoekschrift en de reactie van de koning leverden echter wel veel wrovel op, iets wat de toch al gespannen verhouding tussen katholiek en protestant nog lang mede zou vertroebelen. Maar praktisch gebeurde er niets: de bisschoppen kwamen en Joannes Zwijsen werd bisschop van 's-Hertogenbosch en aartsbisschop van Utrecht. Als bekwaam diplomaat - in zijn woorden tot de paus: *'Heilige Vader, men kan in mijn land veel tot stand brengen, mits men het in stilte doet!'* - had hij zich niet eens in de discussie rondom de aprilbeweging gemengd.

Joannes Zwijsen, bisschop is een boeiend boek over het ontstaan van onze verzuilde maatschappij. Lezers zullen echter toch wel enigszins ingevoerd moeten zijn in de katholieke cultuur om te begrijpen waarover het gaat, anders dienen ze met grote regelmaat gebruik te maken van een goede encyclopedie. Als beloning voor de inspanning krijgen ze een goed inzicht in de vorming van de katholieke zuil, die onze huidige maatschappij mede gestalte heeft gegeven.

Kees van Kemenade

RELIGIE, MAGIE EN MYTHE

J.G. Frazer, *De Gouden Tak* (Contact, Amsterdam 1996 [3]) 911 blz., f55,00.

In 1994 werd voor het eerst de vertaling van het standaardwerk van James George Frazer in het Nederlands voltooid. Met dit boek wordt Frazer wel beschouwd als de grondlegger van de antropologie. *The Golden Bough* verscheen eerst in twee delen. Daarna werd het werk tussen 1890 en 1915 uitgewerkt tot twaalf delen! Er is hier dus sprake van een echt levenswerk. De vertaling die nu in het Nederlands is verschenen is weer een samenvatting van die twaalf delen, door Frazer in 1922 zelf geredigeerd.

Wat is nu het onderwerp van Frazer, een onderwerp dat



blijkbaar kon worden uitgebreid en ook weer ingekort?

In een woud nabij Rome stond de tempel van Diana Aricia. De tempel werd onderhouden door een eenzame priester, iemand die door de maatschappij was uitgestoten. Binnen het heiligdom was hij echter onaantastbaar. Tenminste totdat een andere vogelvrije hem om het leven zou weten te brengen. Daarna moest de moordenaar een gouden twijg van de heilige boom bij de tempel snijden en werd zo de nieuwe priester. Frazer wilde een verklaring vinden voor deze eigenaardige opvolgingsregel. Zijn uitgangspunt was dat het leven van de priester in ieder geval samenhang met die heilige boom, omdat zolang die boom ongeschonden bleef, de priester blijkbaar veilig was. Het onderzoek begon met de link tussen de priester en de koning, maar verwijderde zich al snel naar allerlei vormen van magie en religie, van taboes, mythologieën en rituelen. Frazer reisde in zijn boeken door de hele geschiedenis van de mensheid in alle streken op aarde. Tenslotte was zijn conclusie dat de priester een overblijfsel was van het geloof in de koning-god als onderdeel van de natuur. Ook deze koning was onderdeel van de kringloop van de natuur en na een jaar was zijn taak volbracht. Een nieuwe, vruchtbare koning stond weer aan het begin van het nieuwe jaar. Uiteindelijk werd niet meer de koning gedood, maar een plaatsvervanger, waarmee we bij de priester in het woud van Diana zijn teruggekeerd.

Het oorspronkelijke werk van twee delen werd steeds weer uitgebreid met nieuwe voorbeelden totdat het geheel uit twaalf delen bestond. Om zijn oplossing aannemelijk te maken, had Frazer steeds meer ruimte nodig om steeds weer nieuwe vragen te beantwoorden. Volgens hemzelf was het nodig dieper in te gaan op meer algemene vragen om zijn probleemstelling duidelijk te maken. Hierdoor heeft zijn onderzoek zich steeds verder uitgebreid. De nu vertaalde versie moest het onderzoek bij een groter lezerspubliek onder de aandacht brengen. Gezien de grote reeksen voorbeelden die in deze uitgave onder de aandacht worden gebracht, is het te begrijpen dat twaalf delen voor de meeste mensen wat wat veel van het goede zouden zijn.

Maar na negenhonderd bladzijden is er wel een ontdekkingsreis langs alle godsdiensten en mythologieën gemaakt. Niet alleen weet de lezer nu van alles over de diepere betekenis van allerlei zeden en gebruiken, er is een echte ontdekkingsstocht ondernomen naar de diverse opvattingen over de vruchtbaarheid van het land; opvattingen die voornamelijk werden toegeroepen naar de koning, wiens welvaren symbool staat voor die vruchtbaarheid. Dergelijke opvattingen blijken universeel te zijn en vinden hun weerslag in praktisch alle godsdiensten uit verleden én heden.

Jos Trippenree

NOORD-IERLAND

Gerry Adams, *Herinneringen* (Babylon/De Geus, Amsterdam 1996) 301 blz., f49,50.

"Praten helpt altijd, en van een goed gesprek is nog nooit iemand doodgegaan."

Het is dit jaar alweer 25 jaar geleden, dat Britse soldaten in Londonderry het vuur openden op katholieke demonstranten, een gebeurtenis die bekend is geworden onder de naam 'Bloody Sunday'. Deze gebeurtenis riep zoveel weerzin op in Noord-Ierland dat vanaf dat moment het kwakkelende

IRA een injectie van jonge nieuwe leden kreeg, waardoor de Britse regering haar greep op de situatie steeds meer begon te verliezen. Mede hierdoor kon ook de politieke arm van het republikeinse leger, Sinn Féin, steeds meer aan invloed winnen, totdat deze groepering niet meer weg te denken was uit het vredesproces. En wie het over Sinn Féin heeft, heeft het eigenlijk over Gerry Adams. De politieke leider die samen met de gematigde John Hume geprobeerd heeft om een doorbraak in de status quo te bereiken. Een doorbraak, niet door bomaanslagen, moordpartijen en ander soort geweld, maar door steeds weer de dialoog aan te gaan. En door te blijven praten heeft de IRA dan toch maar de wapens neergelegd. Helaas is het daarna bij praten gebleven, zodat een echte oplossing nog steeds niet voorhanden is.

De herinneringen van Gerry Adams zijn oorspronkelijk verschenen onder de titel *Before the dawn*, wat laat zien dat er voor Adams nog steeds hoop is op een echte doorbraak. En dat valt te begrijpen als de huidige situatie wordt vergeleken met die van de afgelopen dertig jaar. Het zijn deze jaren die Gerry Adams beschrijft in dit verhaal over zijn jeugd en beginnende volwassenheid.

Adams vertelt over het leven als katholiek in Noord-Ierland in een simpele verteltrant. De dagelijkse beslommeringen blijken al snel te worden afgewisseld door geweldvragen. Opgroeien in een familie met revolutionaire ideeën en achtergronden, komt de jonge Gerry al vroeg in aanraking met enerzijds de nationalist die ijveren voor onafhankelijkheid van Engeland en anderzijds de antikatholieke provocaties van Ian Paisley en zijn aanhangers. Het is de tijd van de jaren zestig, waardoor het streven naar onafhankelijkheid en de strijd tegen de protestanten en Britten tevens de strijd is tegen de gevestigde orde.

Door Adams' eenvoudige verteltrant wordt het een indrukwekkend verhaal. Het geweld neemt steeds meer toe, maar het lijkt alsof dat geweld voor de inwoners van Noord-Ierland meegroeit in hun dagelijks leven. Pas als het Britse leger wordt ingezet en bewust gaat provoceren in de katholieke wijken lijkt er een breuk in het leven van de mensen te gaan ontstaan. Een breuk die realiteit wordt door Bloody Sunday en de golf van terrorisme die daarna ontstaat. Gelukkig voor het vredesproces blijken mensen als Gerry Adams in staat om die breuk in hun eigen leven weer te lijmen en door te gaan met praten over een oplossing voor Noord-Ierland. En het feit dat iemand wiens vrienden en familieleden zijn gemarteld of vermoord, blijft praten, geeft aan hoe groot het verlangen naar een echte vrede moet zijn. De man die na een gevangenstraf zelf pas vier en een half jaar na de geboorte zijn eigen zoontje in de armen kon sluiten verdient het uitzicht op een ander leven voor diezelfde zoon.

Jos Trippenree



SPORT

Peter Ouwerkerk,
Tourkoorts, Vijf en
twintig jaar Tour de
France 1971-1995
(Arbeiderspers,
Amsterdam 1996)
295 blz., f35,00.

'De dag dat Eddy Merckx vermoord werd, wat deed jij toen?', vraagt Ouwerkerk bij het begin van zijn verhaal over de Tour van 1975. Ik

weet niet meer wat ik die 15e juli 1975 deed, toen Eddy Merckx (o.a. vijfvoudig Tourwinnaar) een dusdanige leverklap van een toeschouwer kreeg, dat hij die Tour verloor. Ik weet wel nog wat ik deed op de dag dat Erik Breukink in 1991 door een verkeerde medische begeleiding en gerommel van zijn ploegleiding de tijdrit verloor, en vervolgens de Tour van dat jaar.

Heerlijke, smerige Tour, staat er op de achterflap van dit boek. De auteur Peter Ouwerkerk maakte als journalist voor o.a. *Het Vrije Volk* en *GPD* vanaf 1971 alle Tours mee. Ook hij wordt meegesleept door de waarheden en onwaarheden, de leugens en de intriges, de heroïsche daden en de karaktermoorden van en in de Tour de France. Dus vertelt hij de ene keer over de absolute waanzin op Alpe d'Huez, de beroemde berg in de Alpen, waar Winnen, Zoetemelk, Rooks en Theunisse voor Nederlandse triomfen zorgden. Mensen gedragen zich daar volstrekt maf en als journalist kun je je werk nauwelijks behoorlijk doen. En dus vertelt hij ook van de dopingaffaires, van Peter Delgado die Drogado genoemd werd. Maar de toer is en blijft heerlijk om te volgen, want copy komt er vanzelf. Er gebeurt altijd wel wat.

De opzet van het boek is als volgt: achtereenvolgens worden alle jaren, vanaf 1971 dus, besproken. Dan volgt eerst een kort overzicht van de wedstrijd van het besproken jaar, daarna een uitgewerkte anecdote. De klap aan Merckx is er zo een, de dood van Fabio Casartelli in 1995 ook een. Net zoals de waanzinnige pogingen van Aad van de Hoek om laatste te blijven in het klassement. Desnoods verstopte hij zich om maar na zijn concurrent binnen te komen. Op het einde van het boek worden de nummers 1 tot en met 10 van de besproken Rondes vermeld, evenals de winnaars van het ploegenklassement, het bergklassement en het puntenklassement.

Ouwerkerk heeft ook oog voor de ontwikkelingen binnen de Tour. Die was in het begin van de jaren 60 op sterven na dood. Er waren bijna geen deelnemers meer. De opkomst van de televisie heeft de Tour gered. Iedereen (nou ja, bijna iedereen) kan zich de geweldige gevechten tussen Anquetil en Poulidor herinneren. Hij vertelt ook over de machtsstrijd tussen Goddet en Lévitan. De eerste werkte de laatste, die de Tour van de ondergang had gered, eruit. Ook het belang van Bernard Hinault voor de wielersport wordt breed uitgemeten. Hij zette nieuwe ontwikkelingen in gang op het gebied van trainingsmethodes, rennersstakingen, salarissen en sponsoring. Hij was de eerste renner die niet zo maar van alles accepteerde van zijn werkgever.

Tourkoorts is een prettig leesbaar boek, zeker voor wielrenliefhebbers. Wat is er nu leuker dan dit soort anecdotes lezen en ook nog lekker naar de uitslagen kijken om zelf te kunnen



bepalen wie de regelmatigste rijder van de afgelopen jaren was. Dat de schrijver af en toe ook nog enige afstand van de verhalen kan nemen, is echter mooi meegenomen.

Wim Rongen

REUZEGEZEUR

De jongen Jaap Kann.
Aantekeningen (1914-
1918) van de pedagoog
Otto Barendsen,
bezorgd door Mien
Doddema-Winsemius,
Mineke van Essen en
Jeroen Dekker
(Intro, Baarn 1996,
128 blz., prijs f24,90)

De hoofdpersoon Jaap ging naar het eerste lyceum in Nederland. Hij kwam uit een welgesteld geassimileerd Joods gezin. Jaap was niet goed op school, hij was waarschijnlijk woordblind, had wel aanleg voor techniek, hij vond van alles uit, bv een fietsband die zich onder het rijden oppompte. Het Nederlandsch Lyceum in den Haag was opgericht door onder anderen Jaaps vader en onderwijsvernieuwers als Jan Ligthart en R. Casimir, de rector. Op deze verlichte school hield men rekening met de individuele aanleg en ontwikkeling van leerlingen. Actief leren zou de plaats innemen van passief luisteren (in 1914!). Buitenschoolse activiteiten als schoolreisjes zouden bijdragen tot kameradschap tussen leraar en leerling. Jaap zag dat anders: de leraar kwam zes keer zeggen dat het uit moest zijn met het gepraat. 'Hij moet altijd verbieden wat leuk is.'

Jaap was een lastige puber, hij vertelde zijn huiswerkbegeleider en vertrouweling, Otto Barendsen, vaak van zijn conflicten met zijn ouders en met zijn leraren. Barendsen was pedagoog, maakte aantekeningen van de gesprekken met Jaap ten behoeve van een boek voor docenten over de psychologie van de puber, een net 'ontdekt' fenomeen. De meeste aantekeningen zijn uit 1915 en 1916 - hetzij geheel uitgeschreven dialogen, hetzij dagboekachtige geparafraseerde gesprekken - ze geven een beeld van een eerlijke, dromerige en opstandige jongen van 14, 15 jaar.

De samenstellers hebben een selectie gemaakt, niet chronologisch maar thematisch geordend met verbinden-de teksten. Al zien we alles door de ogen van de huiswerkleraar, leerlingen van nu kunnen veel van hun eigen sores in Jaaps belevenissen herkennen. Het aantrekkelijke is namelijk dat Otto Barendsen gesprekken die Jaap met hem heeft gevoerd, in levendige dialogen weergeeft. Jaap geeft onvervroren zijn mening, bijvoorbeeld over dat 'bespottelijke' bezoek van zijn ouders: '...dat gekke mens, ze is gedecolleteerd tot haar knieën', of over 'dat idiote schoolparlement... je kunt daar vrije middagen mee verknoeien - allerlei gebeurtenissen zit je daar eens in de maand te bekletsen, 't is een reuzegezeur'. De leerlingen horen zo echt die schooljongen uit het begin van deze eeuw.

In de epiloog lezen we dat Jaap in 1944 in Auschwitz is gestorven. Het boekje is in oktober 1996 in het Joods



Historisch Museum aangeboden aan zijn oudste zoon Otto. Aanbevolen voor de schoolbibliotheek.

Ineke Veldhuis-Meester

OORZAAK EN GEVOLG

Stewart Ross, *Het conflict tussen Israël en de Arabische wereld, en Opkomst van Japan en omringende landen* (twee delen in de reeks *Oorzaak & Gevolg*; Ars Scribendi, Harmelen 1997), 76/77 blz., prijs per deel f29,50.

Uitgeverij Ars Scribendi bracht onlangs een nieuwe reeks uitgaven onder de titel '*Oorzaak & Gevolg*' op de markt. In tegenstelling tot andere reeksen van Ars Scribendi gaat het nu eens niet over mysterieuze oude beschavingen, ontdekkingstochten, imposante steden en dito personen, maar om belangwekkende actuele politieke ontwikkelingen. Zo gaat deze reeks naast de hieronder besproken delen in op onderwerpen als: het einde van de apartheid, de val van het communisme in Oost-Europa en de oorlog in Vietnam. Ook de Tweede Wereldoorlog is merkwaardig genoeg onderdeel van de reeks.

Het gebruikelijke recept van de Ars Scribendi-producties is in deze nieuwe uitgavenreeks goed te herkennen. Dat heeft ingrediënten als: hard-cover, ruime illustraties, een voor jonge lezers geschreven, heldere tekst die in korte partjes wordt opgediend, en illustratieve teksten in de marge. Het hele recept komt uit Engeland en is daar - zoals elke bezoeker van Britse boekhandels en museum-shops weet - al jarenlang een succesvolle formule.

De auteur Stewart Ross doceerde geschiedenis in Canterbury en schreef tientallen populaire boeken. Naar mijn idee slagen de boeken in hun opzet om de jeugdige lezer in kort bestek een goed idee te geven van recente politieke ontwikkelingen. In het deel over Israël en de Arabieren komen kernachtig aan bod de problematiek van één land en twee volkeren. Nadruk ligt op de 'knallige' manier waarop Engeland na de Eerste Wereldoorlog als een zwakke politieagent Palestina bestuurd. Voorts komen de Holocaust aan de orde, het verdeelingsplan van 1947, de vier oorlogen tussen 1948 en 1973, interventies van de USA en de USSR, het falen van de UNO, de ellende van de Palestijnen en Libanon, de macht van de olie, Camp David en tenslotte nog snel de Oslo-akkoorden en de moord op premier Rabin. Helaas ontbreekt een conclusie.

Ook het deel over Japan is vlot geschreven en trefzeker gellustreerd. In dit deel valt veel nadruk op de spectaculaire economische ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor het leven van de Japanners. Puntsgewijs en overzichtelijk somt Stewart de oorzaken en de gevolgen op van de politieke en economische ontwikkelingen. Urbanisatie en import van westerse waarden leidden tot ondermijning

van de traditionele manier van leven. De scheiding tussen Oost en West uit de tijd van de Koude Oorlog heeft volgens de auteur plaatsgemaakt voor een verdeling in drie machtsblokken: Europa (inclusief Rusland), USA (inclusief Latijns-Amerika) en het Verre Oosten (met India). De lezer kan in vogelvlucht scheren over de modernisering van Japan sinds de Meiji-restauratie, de agressie richting Mandsjoerije en China, Tweede Wereldoorlog, nederlaag en wedergeboorte en 'het Japanse wonder'. Korte aandacht is er voor de hedendaagse Japanse samenleving en de internationale positie van Japan. Vervolgens komen de 'Kleine Tijgers' aan bod: Singapore, Hong Kong, Zuid-Korea, Taiwan en Maleisië. Die hebben met elkaar een hoog investeringsniveau gemeen in industrie, arbeidskrachten en infrastructuur. Tenslotte wordt het China van Deng Xiao-ping aangestipt.

Het spreekt vanzelf dat behandeling van zo veel landen in zo'n beknopt bestek leidt tot oppervlakkigheid. Bovendien zijn er tekenen van haast te bespeuren in de vertaling. Anders kan ik niet verklaren waarom het bekende Veiligheidsverdrag tussen Japan en de Verenigde Staten uit 1951 staat beschreven als 'de (sic) Security Treaty'. Ook de nationalistische bewegingen uit de jaren twintig leren wij alleen maar via de Engelse namen kennen. De grootste vertaalblunder trof ik aan in het boek over Israël: Theodor Herzl wordt tot tweemaal toe 'een joodse man uit Australië' (in plaats van Oostenrijk) genoemd! Nog wel meer onjuistheden ontsieren de tekst. Zo werd niet de Amerikaanse ambassade in Irak, doch die in Iran in 1979 belegerd. Ondanks deze missers acht ik de boekjes vanwege hun directheid, beknoptheid en systematiek zeer goed bruikbaar voor de bovenbouw-leerlingen. Een verantwoorde aanwinst voor de schoolbibliotheek.

Jan van Oudheusden

LESMATERIAAL

Jan Dijkman, Martien van Gastel, Jan van Oers, Gerard Persoon (red.), *Geschiedenis en identiteit in het Katholiek Voortgezet Onderwijs. Lesbrieven voor geschiedenis en staatsinrichting in de tweede fase van het voortgezet onderwijs* (Uitgeverij SLO, Enschede 1996), 500 blz., prijs f75,-.

In augustus 1995 namen de katholieke lerarenvereniging St. Bonaventura en het Algemeen Bureau Katholiek Onderwijs (ABKO) het initiatief tot de ontwikkeling van lesmateriaal voor het vak geschiedenis. Acht docenten gingen onder supervisie van het Instituut voor Leerplanontwikkeling SLO aan de slag. Het resultaat, dertien lesbrieven over de geschiedenis van christendom en katholicisme, is in januari 1997 in Utrecht gepresenteerd. De nadruk ligt op sociaal-culturele aspecten en de religieuze praktijk in het verleden.

Voor mij ligt een dikke map waarin de dertien lesbrieven als losbladig systeem (om het kopiëren te vergemakkelijken) zijn opgenomen. In een inleiding betogen Jan Dijkman (SLO) en Jan van Oers (ABKO) de bijzondere opdracht van de katholieke school om de jonge mensen levensbeschouwelijk te vormen. Dit lespakket kan impliciet bijdragen tot culturele vorming door aandacht te vra-

gen voor typisch katholieke onderwerpen, zo stellen zij. Religie is immers een integraal onderdeel van de cultuur. Er wordt aandacht gevraagd voor de plaats en waarde die de katholieken in het verleden toekenden aan hun geloof bij de invulling of zingeving van hun bestaan. De samenstellers hebben gekozen voor een methode die onderzoekend en zo zelfstandig mogelijk (leren) leren stimuleert, vanuit strenge vraagstellingen en met gebruikmaking van origineel bronnenmateriaal. Op die manier willen ze een 'eye-opener' bieden voor een jonge generatie scholieren die is opgegroeid in de seculiere maatschappij. Aan hen wordt gevraagd zich in te leven in het waardenpatroon van vorige generaties. Zo kunnen onze leerlingen aanvoelen welke betekenis het geloof in het (recente) verleden kon hebben.

Naar mijn idee zij de samenstellers uitstekend in hun opzet geslaagd. De docent-gebruiker kan een ruime keuze aan onderwerpen aantreffen waarmee hij zijn leerlingen - als op zichzelf staand uitstapje, dan wel als aanvulling op een behandeld thema - aan de slag kan laten gaan. de leerlingen kunnen zich verplaatsen in de positie van paus Pius XII en zijn houding tegenover de jodenvervolgging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Of ze kunnen zich aan de hand van twee lesbrieven over de missie wijden aan de vraag: wat bezielde missionarissen om ver van huis en haard het Evangelie te gaan prediken onder de Papoea's? De dilemma's die zich bij de cultuurschok tussen missionarissen en Papoea's voordeden spreken zeker tot de verbeelding: hoe moest de pater omgaan met volksgebruiken als het opdienen van spermakoeken, het begraven van levende mensen en het koppen snellen? Die vraag is te veralgemeniseren tot: moeten wij onze westerse waarden en normen opleggen aan beschavingen van buiten Europa? Een ander thema waarover ongetwijfeld in de les doorgedacht zal worden, is: katholieken en geboorteregeling in Nederland 1930-1970. Uitgangspunt hierbij is de titel van een eertijds spraakmakende KRO-reportage van Marga Kerklaan onder de titel 'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen'. De katholieke vastentraditie in Nederland tussen 1918 en 1967 vormt eveneens zo'n onderwerp, dat naar mijn idee door docenten van katholieken huize veelal naar voren gebracht in de vorm van het opdissen van sterk persoonlijk getinte reminiscenties aan het 'rijke roomse leven'. Daar moeten ze vooral mee doorgaan! Maar het is een goede zaak dat zij nu hun smakelijke dan wel bittere herinneringen kunnen voorzien van goed gedoseerd, direct bruikbaar leerlingmateriaal.

Lessen over verzuiling kunnen worden verrijkt met thema's over de schoolwet en het petitionnement van 1878; over de sociale strijd van katholieken; over de onderwijspacificatie van 1917; en over katholieken en de doorbraakgedachte anno 1945-1946. Ook middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis is in de bundel vertegenwoordigd. Leerlingen kunnen zich verdiepen in de overdracht van culturele kennis van de Oudheid naar de Middeleeuwen; pelgrimstochten naar Santiago de Compostela; aspecten van doodsbewering in de Middeleeuwen; de positie van katholieken in de Republiek.

De samenstellers hebben hun product opgebouwd naar de letter en de wet van de toekomstige tweede-fase-studie-

huisplannen. Niets wordt voorgekauwd; leerlingen moeten zelf conclusies trekken. Elk hoofdstuk is voorzien van een toelichting, waarin wordt aangegeven bij welke subdomeinen en eindtermen het thema hoort en welke voorkennis vereist is. Per thema worden twee tot drie lesuren begroot. Elk thema begint met een korte historische schets. Vervolgens wordt aan leerlingen gevraagd zelfstandig, aan de hand van bronnen, zich in te leven en feiten in een historische context te plaatsen. Is er sprake van continuïteit of niet? Waarom getuigt bron x of y van standplaatsgebondenheid? Elk thema wordt besloten met een opdracht tot een evaluatie. Als zodanig is deze bundel ook te lezen als een demonstratie-object waaruit leerboekenschrijvers nog veel inspiratie kunnen putten.

Als punt van nadeel moet de sobere vormgeving worden genoemd. Daarmee doel ik op het onooglijke kartonnen ringmapje waarin de lesbrieven zijn gebundeld. Sommige thema's zijn rijk geïllustreerd, maar andere bevatten nauwelijks illustraties. Docenten zullen dan naar aanvullend materiaal moeten zoeken. Zo zijn er wel meer sporen van haast aan te geven. Dit nadeel weegt echter niet op tegen de vele positieve aspecten in deze uitgave. Ook niet-katholieke gebruikers kunnen naar mijn mening veel baat hebben bij deze bundel.

Jan van Oudheusden

BRANDHAARD

Elma Softic, *Dagen en nachten in Sarajewo. Dagboeknotities en brieven 1992-1995* (Arena, Amsterdam 1996), 299 blz., prijs f34,90.

Op 13 maart 1994 schrijft Elma Softic: *'Ik ben misleid omdat ik dacht dat ik een land had, en dat dat het beste en stabielste land ter wereld was, maar datzelfde land stort als een kaartenhuis ineen.'* Het moet het gevoel zijn van vele Joegoslaven die het uiteenvallen van hun land en de daarop volgende oorlogen aan den lijve meemaakten.

In dit boek zijn dagboekantekeningen en brieven verzameld, die Elma Softic maakte van 8 april 1992 tot 23 juni 1995. Zij geven een beeld van het leven in Sarajewo tijdens het beleg door de Bosnische Serviërs. Elma Softic, docente filosofie, maar nu werkzaam voor de hulporganisatie *Maria Stopes International* observeert en commentarieert. Haar commentaar, niet alleen op de belegeraars, maar ook op de rol van de VN, de VS en Europa, ligt er niet om. Tijdens het lezen bekruipt je soms de gedachte dat vooral de buitenwereld de verantwoordelijkheid voor de oorlog wordt toebedeeld.

Behalve beschrijven van wat er om haar heen gebeurt, probeert zij ook te begrijpen. Een welhaast onmogelijke opgave, zeker voor iemand die midden in de hel verkeert die is ontstaan door het op zichzelf onbegrijpelijke, want volstrekt irrationele, etnische nationalisme, dat zovelen op de Balkan in haar greep houdt. In haar bespiegelingen wordt Softic daardoor teruggeworpen op zichzelf. Soms stijgt zij boven zichzelf uit door ontroerende passages: over het Sarajewo van voor de oorlog, over omgekomen bekenden, of bijvoorbeeld over de Oudejaarsviering van 31 december 1993. Merkwaardigerwijze ontleent Softic haar kracht aan het paradoxale gegeven dat zij enerzijds toegeeft aan een zeker defaitisme, terwijl zij anderzijds

vastbesloten is om de oorlog te overleven. Hoewel zij in de gelegenheid was om net als haar zus Ilona Sarajewo te verlaten, is zij gebleven, tot het einde toe.

Het eerste deel van het boek bestaat uit dagboek aantekeningen, het tweede uit brieven aan vrienden en familie buiten Sarajewo. Een aantal brieven is nog tijdens het beleg gebundeld. *Dagen en nachten in Sarajewo* is daarvan de vertaling, aangevuld met enkele latere brieven, zoals die aan haar vertaalster Nada Conic. Atty Mensinga heeft het vervolgens in het Nederlands vertaald.

Conic heeft het boek voorzien van een voorwoord waarin zij, begrijpelijk, grote affiniteit vertoont met de bewoners van Sarajewo, maar waarin zij ook op nogal onverantwoorde wijze met de geschiedenis omspringt. Haar kritiek op het zeer beperkte mandaat van UNPROFOR zal nog wel door velen gedeeld worden, maar haar vergelijking van het optreden van Lord Owen met dat van de Engelsen in het toenmalige Brits-Indië is misplaatst en ongenueanceerd. Ook behoort de houding van het Westen, ondanks gemaakte fouten, niet tot de wezenlijke oorzaken van het Bosnische conflict. Het overkokende nationalisme van Kroatisch-Servische makelij doet dat wel.

Om leerlingen iets te laten voelen van het leven tijdens het beleg van Sarajewo zijn vooral de brieven bruikbaar, maar wie de oorzaken van het Bosnische conflict wil trachten te begrijpen zal in dit boek weinig van zijn gading vinden.

Kees Klok

POLITIEK

Michiel Zonneveld, *Het platte land. Het succes van de Nederlandse Democratie* (Prometheus, Amsterdam 1997) 146 blz., prijs f29,50

Is er sprake van een diepe crisis in de Nederlandse politiek? Stroperige besluitvorming, een groeiende kloof tussen burgers en politici, corrumpering van het bestuur, een doorbraak van extreem-rechts of het einde van partijen? Nee hoor, alles gaat juist prima. Zeker vanuit historisch perspectief. Alleen als er een zondvloed komt of er een atoombom valt, is er reden tot bezorgdheid. In alle andere gevallen staat niets een gouden eeuw van de Nederlandse democratie in de weg. Dat is de mening van de auteur (politicoloog en parlementair journalist voor *Het Parool*). En passant rekent hij af met de modieuze, intellectuele somberheid, die karakteristiek is voor het taaie fin-de-siècle denken. In een mengvorm tussen reportage en politiek essay levert Zonneveld in elf hoofdstukken het bewijs voor zijn stelling dat onze democratie is uitgegroeid tot het meest verkieslijke politieke systeem in de wereld. In plaats van bescheidenheid propageert hij chauvinisme als het om dat succes gaat. Journalistieke, grote lijnen en een vlotte stijl winnen het daarbij van academische bedachtzaamheid.



Zonneveld benadrukt het grote belang van overleg en sociale samenhang. Want sinds de 17e eeuw zijn de Nederlandse overheid en burgers daarin gepokt en gemazeld. Vanuit die traditie raakt men steeds meer bedreven in de 'praatcultuur'; het overleg als maatschappelijk cement. Zo ontstaan ijzersterke verbanden tussen allerlei meer of minder autonome segmenten in de samenleving, die louter bestaat uit minderheden. Die maatschappelijke conversatie en de weerzin tegen polarisatie blijken niet alleen probate middelen tegen extreem-rechts, ze zorgen ook voor de vitaliteit van de Nederlandse democratie.

De bundel biedt een interessante therapie tegen de pseudo-diagnose dat er sprake is van een grote crisis in de politiek. De boodschap is helder en prikkelend: politiek is veel te belangrijk om aan politici over te laten. Op grond van een driehonderd jaar oude ontwikkeling ontplooit zich het fenomeen dat steeds meer mensen zelfbewust voor hun belangen opkomen. Maar nu zonder braaf aan de leiband van een politieke partij - die het allemaal weet - te willen lopen. Zo verdwijnen de laatste oneffenheden in het platte (Neder)land. Het is dus niet vreemd dat bestuurders en politieke organisaties zich wat ongemakkelijk voelen, want als (voormalige) elite bezitten ze geen monopolie op 'meer en beter weten'.

Zonneveld waarschuwt voor de roep om voortvarendeheid in besluitvormingsprocessen. Want dan kan de door hem gekoesterde overlegstructuur ten prooi vallen aan een autoritaire bestuurscultuur. Saneren en vernieuwen? Prima, maar alleen met mate en vooral met behoud van de mogelijkheid tot tegenspraak!

Zonneveld plaatst verleden, heden en toekomst van de Nederlandse politiek in een pakkend betoog. Het vlot geschreven boek daagt uit en beurt op. Politiek is leuk, omdat (bijna) iedereen z'n zegje kan doen. Maar zonder historische kennis is de ontplooiing van de Nederlandse democratie niet te begrijpen. En wie wil die boodschap aan praatgrage bovenbouw-scholieren en studenten onthouden?

Jan Rouwenhorst

Kleiookrant

Nieuws van het VGN bestuur

De besturen van VGN en KNHG werden begin maart overvallen door een discussiestuk van het ministerie van OC&W. Hierin wordt een uiterst gedetailleerd voorstel gedaan voor de invulling van het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer. Maria Grever heeft in haar speech op de afgelopen jaarvergadering (zie bladzijde 16 e.v. van dit nummer) daarover al gesproken als een soort "staatspedagogiek". Uit allerlei uitspraken in het stuk bleek dat het niet door deskundigen was opgesteld, niet was afgestemd op de basisvorming en niet paste bij de profielinhouden! Begin maart hebben VGN, KNHG en NVLM een voorstel gelanceerd voor de invulling van het combinatievak geschiedenis en maatschappijleer in het algemene deel voor Vwo en Havo. Het ministerie heeft begin april het PMVO de opdracht gegeven om een (nood)procedure en een tijdpad uit te zetten om het vak te ontwikkelen: de relevante organisaties mogen op het discussiestuk van het ministerie reageren voor 24 mei. Vervolgens zal een werkgroepje de reacties verwerken; op 4 juli wordt er een conferentie gehouden met adviseurs en de werkgroep maakt voor eind augustus een definitief plan waarna de SLO de eindtermen zal ontwikkelen. Wij hebben grote bezwaren tegen deze gang van zaken. Vandaar onze brief.

Aan de leden van de Vaste Commissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Dordrecht, 5 mei 1997

Geachte Commissie,

De verenigingen van docenten geschiedenis en staatsinrichting en maatschappijleer (VGN en NVLM) hebben samen met het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG) aan de staatssecretaris van Onderwijs, mevrouw T. Netelenbos op 4 maart j.l. een programmavoorstel aangeboden voor het combinatievak Geschiedenis en Maatschappijleer, bedoeld voor het algemene deel van de Tweede Fase voor Havo en Vwo. Het gaat om de contouren van examenprogramma's die door een in te stellen vakontwikkelgroep nader uitgewerkt moeten worden, waarna een veldraadpleging moet plaatsvinden. (Zie bijlage 1) Het voorstel is ontworpen door leden en betrokkenen van de voormalige vakontwikkelgroep GAM; de leden kregen als opdracht om de vakken geschiedenis en staatsinrichting, aardrijkskunde en maatschappijleer op elkaar af te stemmen in de profielen van de Tweede Fase.

In het voorgestelde programma staan vier leerstofdomeinen over maatschappijleer en geschiedenis van de 20e eeuw centraal. Uniek in de voorstellen is het onderdeel Nederlandse staatsinrichting; burgerschapskunde. Voor het eerst is door de twee vakken gezamenlijk een leerstofdomein over het Nederlandse politieke systeem en de politieke besluitvorming ontworpen. Indien de staatssecretaris de voorstellen overneemt, krijgen alle leerlingen op Havo en Vwo de gelegenheid om hun (historische) kennis van staatsinrichting en burgerschap uit de basisvorming te verdiepen. Evenals in de eerder goedgekeurde profielprogramma's voor de twee afzonderlijke vakken worden vaardigheden alleen geoefend aan de hand van inhoudelijke kennis. Ze staan dus niet op zichzelf.

Het vak Mens- en maatschappijwetenschappen is mislukt door gebrek aan steun uit het veld en de politiek, m.a.w. het voorgestelde vak had geen draagvlak. De drie organisaties beoogden bij te dragen aan de snelle realisering van het alternatief: het combinatievak Geschiedenis en Maatschappijleer.

Tot nu toe hebben wij echter geen enkele reactie op dit voorstel ontvangen. Wel is vanuit het Procesmanagement Voortgezet Onderwijs d.d. 15 april op verzoek van het ministerie een discussiestuk over de invulling van het combinatievak rondgestuurd aan een aantal relevante organisaties en deskundigen. Dit stuk is afkomstig uit de bijlage 2 van de "Nota naar aanleiding van het verslag" Kamerstuk 25168 van 12 maart. Het heeft de VGN en het KNHG bevreemd dat daarin de inhoud van het combinatievak uiterst gedetailleerd wordt beschreven. Gezien de formulering van de uitgangspunten en de uitwerking van leerstofdomeinen zijn er kennelijk geen deskundigen geraadpleegd en heeft evenmin een afstemming tussen de programma's in de basisvorming en de profielen van de Tweede Fase plaatsgevonden. Aan de ene kant is de interesse van de overheid voor dit identiteitsgevoelige combinatievak verheugend. ... Aan de andere kant vragen wij ons af of de overheid thans niet te ver gaat met het bepalen van de leerstofinhoud los van het onderwijsveld en de vakdeskundigen.

De NVLM heeft zich onlangs wat gedistantieerd van het gezamenlijke voorstel in verband met berichten over het vrijkomen van 80 uur extra voor het combinatievak op Vwo. Die hoeveelheid uren wil men graag inhoudelijk besteden aan maatschappijleer. VGN en KNHG hebben het volste vertrouwen dat met de NVLM over deze specifieke urenkwestie tot overeenstemming te komen is.

Wij zijn dan ook van mening dat het oorspronkelijke gezamenlijke voorstel van VGN, NVLM en KNHG een faire kans moet krijgen binnen een normaal tijdpad en een normale procedure zoals die voor alle vakken binnen de ontwikkeling van de Tweede Fase heeft gegolden tot nu toe. De voorgestelde procedure door het PMVO wijkt daarvan af zowel in procedure als tijdpad. (zie bijlage 2) Het zou immers onbegrijpelijk zijn als een breed gedragen voorstel van deze organisaties genegeerd wordt, terwijl dit juist vanwege de betrokkenheid de meeste kans op een succesvolle implementatie heeft. De ontwikkeling van geheel andere alternatieven is overbodig en verwarrend voor de leerkrachten.

Wij doen een beroep op de Vaste Commissie om de inhoud van deze brief te betrekken in haar beraadslagingen over de Tweede Fase voor Havo en Vwo.

Hoogachtend,

Drs. C. Weltevrede
namens de VGN

Drs. G.J. van Setten
namens het KNHG

Herinnering aan Jan Schopman

Zonder de VGN zou ik Jan waarschijnlijk nooit ontmoet hebben en in ieder geval niet zo intensief met hem samengewerkt hebben. Immers, toen ik na mijn studie in 1965 Nijmegen verliet, begon Jan daar te studeren.

In 1988 werd ik lid van de OAC, naar mij later duidelijk werd de favoriete VGN commissie van Jan. Hij was toen voorzitter van de OAC en de vergaderingen waren in Arnhem. Zoals iedereen die in het Westen woont weet, is de afstand Den Haag - Arnhem groter dan de afstand Arnhem - Den Haag, maar toch maakte ik deze lange reis steeds weer omdat de vergaderingen van de OAC zo prettig, kameraadschappelijk en open waren en dat was vooral ook de verdienste van Jan.

In 1991 werden Jan en ik allebei lid van het bestuur van de VGN en gingen we nauwer samenwerken. Ook in het bestuur gaf Jan blijk van zijn betrokkenheid en deskundigheid. Toen een voordracht gedaan moest worden voor de werkgroep Geschiedenis en staatsinrichting van de Vakontwikkelgroep GAM was het voor de hand liggend dat Jan vanuit het bestuur zitting nam in deze VOG.

Jan was een groot voorstander van de vernieuwingen. Hij zag deze, vooral in het belang van de leerlingen, wel zitten en kon pas met enige moeite toegeven dat mijn opmerking over roofofbouw op de leraren bij de invoering van de Tweede Fase niet helemaal onjuist was. Ik zag dit als een kleine over-

winning, omdat Jan een eenmaal ingenomen standpunt maar erg moeilijk kon loslaten.

Ik heb in de afgelopen zes bestuursjaren intensief samengewerkt met Jan, de telefoon en later de fax werden tot erg laat in de nacht nog

gebruikt. Ik dacht Jan redelijk te kennen. Maar helaas is nu gebleken dan ik hem veel slechter kende dan ik dacht en ik meen namens velen te spreken als ik zeg dat ik dat zeer betreurt. De VGN heeft een toegewijde en deskundige vriend verloren.

Hélène Budé-Janssens



REUNIE



Op 24 oktober 1997 zal er een reunie

plaatsvinden voor oud geschiedenisstudenten (vt.) van de lerarenopleidingen ZWN en HR&O.

Voor aanmelding en informatie: J. Nabuurs, sectie geschiedenis, Museumpark 40, 3015 CX Rotterdam. Tel. 010-2414177



Het Koninklijk Penningkabinet

The transformation of the Roman World 400 - 900

In 1997 worden in vijf Europese steden tentoonstellingen georganiseerd in het kader van een onderzoeksproject over de overgangstijd van Romeinse tijd naar middeleeuwen. Nog te bezoeken zijn, in de vakantie, de exposities in Keulen (Dood aan de Rijn in het Römisch-Germanisches Museum) en Stockholm (Statens Historiska Museum) en, wat dichterbij huis in Leiden

'Gewapend met goud. Machtsstrijd in de vroege middeleeuwen.'

Na het vertrek van de Romeinen was de samenleving ook in onze kontreien sterk in beweging. Om de posities aan de top werd voortdurend gestreden. Macht moest opgebouwd worden, versterkt en onderhouden. De geëxposeerde Frankische vondsten uit deze periode worden bekeken vanuit deze invalshoek. Op een computer kun je zelf archeologie spelen. De tentoonstelling is tot 26 oktober te zien. Deze tentoonstelling mikt op de jeugd van 11 tot 15 jaar. Een jeugdboek van Evert van Ginkel verscheen ter gelegenheid ervan. In *Herwigs mannen* staat veel over het leven van de Franken. De illustraties zijn ook te zien op de tentoonstelling en de voorwerpen erop corresponderen met het tentoongestelde.

Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28, Leiden.



De nascholing 'Het verleden in de toekomst' in Coleraine, Noord-Ierland, van 7 t/m 14 september 1997 gaat definitief door! De PLATO-gelden zijn gelukkig beschikbaar gesteld.

Mocht u nog mee willen, laat ons dit dan per ommekeer weten. Met name vrouwen worden uitdrukkelijk verzocht te reageren.

Zie voor verdere informatie het aprilnummer van KLEIO, bladzijde 41. Heeft u die niet bij de hand dan is de informatie ook te bekijken op de Internetsite van EUROCLIO:

<http://www.glasnet.ru/-euroclio>

Hélène Budé-Janssens, secretaris EUROCLIO, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leidschendam. Tel. en fax 070-3201298.

Marion Kuyper, p/a Louise Henriëttestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. en fax 070-3853669.

Europa op schijf

De Europese Beweging Nederland heeft een floppy-disk uitgebracht met daarop de geschiedenis van het Europese integratieproces, en de instellingen, besluitvorming en financiën van de Europese Unie.

Dit informatieve, maar wel eenzijdige naslagwerk is gebruikersvriendelijk en goed geschikt voor individueel gebruik door leerlingen. Via gemarkeerde trefwoorden in de tekst kan men op associatieve wijze door de informatie heenspringen. Een interactief register ontbreekt helaas. Afbeeldingen en tekstfragmenten kunnen simpel uit de tekst gekopieerd worden en vervolgens toegepast in de eigen tekstverwerker. Ideaal voor het maken van werkstukken.

De EBN had overigens wel de gebruikswaarde van dit programma kunnen verhogen door ook aandacht te schenken aan de tegenstanders van de Europese eenwording. Door hen te negeren wordt geen recht gedaan aan de objectieve beschrijving van het stoeve Europese integratieproces.

Europa op floppy-disk kost f15,- en is te bestellen bij:

Europese Beweging
Nederland, t.a.v. Ingrid v.d. Velde,
Riouwstraat 137,
2585 HP Den Haag.
Tel. 070-3541144.

Docentendag Mens en Milieu

Het Tropenmuseum in Amsterdam organiseert op 3 juni een docentendag om kennis te maken met de nieuwe permanente tentoonstelling 'Mens en Mlieu' en het bijbehorende tijdschrift *Futura* voor leerlingen van 12 t/m 15 jaar. Op deze expositie worden vier ecosystemen belicht: het tropisch regenwoud, de savanne, de stad en zeekusten. De uiteenlopende belangen binnen deze ecosystemen worden uiteengezet. Te zien is hoe mensen leven, wonen en werken. De tentoonstelling heeft aanknopingspunten aan diverse 'schoolvakken', waaronder geschiedenis. Het programma start om 18.30 u. en eindigt rond 21.00 u. U kunt zich opgeven bij de afdeling Communicatie van het Tropenmuseum, tel. 020-5688396 of faxen naar 020-5688331.



Deelname is gratis. Opgave is noodzakelijk; het aantal docenten dat men kan ontvangen is beperkt.

Vrede van Münster, 1648 - 1998

Educatieve programma's

In 1998 is het 350 jaar geleden dat de Vrede van Münster werd gesloten. Een nationaal comité probeert het onderwerp bij een breed publiek onder de aandacht te brengen.

Een belangrijk onderdeel van de activiteiten rond de herdenking is een speciaal educatief project. Het Instituut voor leerplanontwikkeling (SLO) coördineert dit project en ontwikkelt in samenwerking met anderen het educatieve materiaal.

Voor het geschiedenisonderwijs maakt SLO programma's voor:

- het primair onderwijs, vijf lessen die ingaan op het dagelijks leven in 1648,
- de basisvorming, vijf lessen die aansluiten bij bestaand lesmateriaal,
- de tweede fase, zestien lessen waarvan het materiaal gebruikt kan worden als onderwerp voor een schoolexamen.

Bij alle programma's is aansluiting gezocht bij de kerndoelen en de examenpro-

gramma's. Daarnaast ontwikkelt SLO een CD-rom en een internetsite, die een aanvulling zijn op de educatieve programma's.

De activiteiten voor scholen concentreren zich in de periode van 30 januari tot 5 juni 1998. De educatieve programma's zijn vanaf 30 januari 1998 te koop.

Meer informatie bij:
Marjon te Riele,
voorlichter SLO (en
Educaplan), tel. 053 -
4801027.

Marshall-plan

Vijftig jaar geleden namen de VS het initiatief tot een grootscheeps hulpprogramma aan het door de oorlog verwoeste Europa, het Marshall-plan. Eind mei komt president Clinton naar Nederland om deze herdenking luister bij te zetten.

Behalve alle achtergrondartikelen die tegen die tijd ongetwijfeld in dagbladen en tijdschriften te lezen zullen zijn, verschijnt er ook een facsimile-uitgave van een boekje dat tekenaar Jo Spier destijds maakte in opdracht van het ministerie van Economische Zaken met illustraties die het volk moesten wijzen op de zegeningen van de Marshall-hulp.

Het is een heel toegankelijke en bruikbare bron, alleen plaatjes en kreten - een goed tijdsdocument.

Hopelijk goedkoop verkrijgbaar bij de boekhandel!



Allard Pierson Museum

**Fabelachtig!
Griekse griezels en
wonderdieren**

Tot en met 21 september is in het Allard Pierson Museum in Amsterdam een tentoonstelling gewijd aan syrenen, satyrs, centauren en andere fabeldieren uit de Griekse mythologie.

Het museum richt zich speciaal op kinderen in het basisonderwijs. Grote modellen van fabelwezens met de daarbij horende effecten moeten de tentoonstelling juist voor hen aantrekkelijk maken en het wezen van het betreffende fabeldier duidelijker naar voren brengen. Ook de tekstborden zijn aangepast.

Dit wil niet zeggen dat het echt kinderachtig is geworden. De gebruikelijke hoeveelheid Griekse potten en

pannen met bij het thema passende decoratie is uitgesteld. Wat meer levendigheid in een degelijk museum als dit Allard Pierson is voor iedereen aantrekkelijk. De link naar het heden wordt gelegd door hier en daar aan te sluiten op film, strips en moderne verhalen. De thema's waarop wordt ingegaan zijn 'de sfinx', 'mannenverslinders' en 'het beest in de mens'.

Bij de tentoonstelling heeft de Haagse RK Pabo een lespakket over fabeldieren ontwikkeld. Een informatief audiovisueel programma draait in de aula van het museum.

Allard Pierson Museum,
Oude Turfmarkt 127, 1012
GC Amsterdam.
Tel. 020-5252556.

Frans Halsmuseum De Hallen

**Met pen en penseel
Cornelis Pronk tekent
Noord-Holland**

In de achttiende eeuw was er een enorme belangstelling voor stads- en dorpsaferelen en afbeeldingen van het landschap. Wanneer je gaat letten op alles wat daarvan nu nog over is, lijkt het wel of heel de Republiek op papier is vastgelegd. Eigenlijk zou het ideaal zijn als dat alles nog eens werd gescand. Met een druk op de muis zou je dan torens, huizen, bruggen, mensen, schepen, weilanden en wat je maar wilt uit een redelijk beperkte periode tevoorschijn kunnen toveren. Maar zover is het nog niet, dus moet je naar antiquaar, bibliotheek of een museum; in dit geval naar Haarlem, waar tekeningen zijn te zien van Cornelis Pronk die van 1727 tot 1731 in Noord-Holland systematisch de steden en dorpen vastlegde die hij op zijn route tegenkwam.

De tekeningen werden gemaakt voor het project 'Het Verheerlykt Nederland', een uitgave in meerdere delen van alle provincies die verscheen bij Tirion in Amsterdam tussen 1745 en 1774. Het merendeel van de prenten in het vierde deel, waarin Kennemerland en West-Friesland zijn opgenomen, is van zijn hand. In totaal maakte Pronk vijf reizen. Met behulp van de tekeningen heeft men de route kunnen reconstrueren. Ook hierover en over de manier van reizen, wordt informatie gegeven. Bij de tentoonstelling verscheen een boek over leven en werk van Pronk onder redactie van dr. L. Kooijmans, 286 blz., 140 illustraties, prijs f42,50 (paperback) en f69,50 gebonden.

Frans Halsmuseum,
Groot Heiligland 62,
Haarlem.

Discovery Channel

Heersers van Egypte

Op zondag 1 juni is het de moeite waard om de video aan te zetten van 21.00 tot 24.00 u. Discovery Channel zendt dan de driedelige serie 'Heersers van Egypte'/'The Great Egyptians' uit met de nieuwste vondsten en wetenschappelijk inzichten over Toetanchamon, Cleopatra en Chefred, de eerste pyramidebouwer.

Toetanchamon, vermoord in verband met intriges aan het hof en de strijd om de macht - Chefred, die verre expedities uitrustte - Cleopatra, vastberaden, waarschijnlijk zeer intelligent en met een fijne neus voor de belangen van haar land.

Dit deels in het Engels, maar ondanks dat, zoals meer van de wetenschappelijke uitzendingen van Discovery een aanrader.

Noordbrabants Museum

Kinderen van alle tijden

Nog t/m 6 juli staat de kindercultuur centraal in Den Bosch. Op de tentoonstelling 'kinderen van alle tijden' wordt een beeld gegeven van hun plaats in de samenleving in verschillende tijden aan de hand van overgebleven materiële zaken. Kindermeubelen, kleding, speelgoed, van alles voor opvoeding en onderwijs en kunstwerken, waarop het kind centraal staat, proberen de eigen leefwereld van kinderen duidelijk te maken. Er is heel veel te zien, maar of je daar nu een 'beeld' van overhoudt?

Bij Waanders Uitgevers verscheen bij de tentoonstelling hbi wijze van catalogus het boek *Kinderen van alle tijden. Kindercultuur in de Nederlanden vanaf de middeleeuwen tot heden* (f49,50/f75,- gebonden).



Voelen uw leerlingen zich al een beetje Europeaan? In klassenverband spelenderwijs leren over de Europese Unie kan met



het vragenspel over de Europese Unie

- bordspel met 1.200 vragen over de lidstaten en de Europese Unie
- geschikt voor 2 tot 36 spelers
- bestemd voor onderbouw en bovenbouw, vanaf 12 jaar

EUrotour is ontwikkeld door het Europees Platform, Identity Games en het Cito.

Ter gelegenheid van het Nederlandse voorzitterschap van de Unie is het spel tot 1 juli 1997 verkrijgbaar **voor slechts f 100,- in plaats van f 140,-**

Besteladres:
Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs
t.a.v. Mw. J. Kern
Nassauplein 8
1815 GM Alkmaar
tel: (072) 511 85 02
fax: (072) 515 12 21

VGN-UITGAVEN



Deze CD-rom met zo'n 2000 cartoons van Fritz Behrendt kost f50,-. Maak dit bedrag over op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN, Den Haag en vergeet niet te vermelden: cd-rom Behrendt bij de les!

BRONNENKATERN 8 *Nederland 1780 tot 1806 in bronnen*

Dit boekje kost f9,50 en kan besteld worden bij de VGN of gekocht in de 'winkel' van het Algemeen Rijksarchief (Prins Willem Alexanderhof 20) in Den Haag. Bij bestelling voor gebruik op school van vijf of meer exemplaren betalen VGN-leden f5,50 per bronnenboekje inclusief de ver-

zendkosten. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Voor verdere informatie en voor spoedbestellingen: tel. 030-6883576!

Een katern met antwoorden op de vragen en aanvullend materiaal kan besteld worden bij Edward Schenk, een van de samenstellers van het bronnenkatern. Maak f15,- over op bankrekeningnummer 21.35.86.576 t.n.v. E. Schenk te Amsterdam.

N.B. Mocht u naar aanleiding van het artikel van prof.dr. van Sas in het Patriottennummer van Kleio (9/10, 1996) het leuk vinden om (met leerlingen) de grondrechten van 1795 met die van nu te vergelijken, dan kunt u bij de redactie tegen vergoeding van kosten (f2,60) een kopie aanvragen van de tekst van de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, hoofdstuk 1 'Grondrechten', artikel 1 t/m 23 (1983) en van de betreffende pagina's uit de *Publicatie, behelzende de*



erkenntenis en verklaring der rechten van den Mensch en van den Burger (31 januari 1795).

Tineke Bogaerts, Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-6883576/fax 030-6888459.

Ingezonden brief

De Tweede Fase

Zo langzamerhand wordt duidelijk wat de invoering van de Tweede Fase havo en vwo op de meeste scholen gaat betekenen in het algemeen en voor ons vak geschiedenis in het bijzonder. Ik schets de situatie aan het Zuyderzeecollege te Emmeloord, een brede scholengemeenschap met een havo-bovenbouw van ongeveer 200 leerlingen, twee groepen geschiedenis in respectievelijk 4 en 5 havo en een vwo-top van ongeveer 180 leerlingen, 2 groepen geschiedenis in 4v, 2 in 5v en 2 in 6v. Op dit moment heeft de sectie geschiedenis dus 16 lesuren in de havo en 16 in het vwo. Uitgaande van dezelfde leerlingenaantallen kunnen we inschatten hoe dat plaatje in de Tweede Fase eruit zal zien.

In de havo zitten we tot 1 augustus 2000 niet in het gemeenschappelijk deel, alleen met 240 studielasturen (SLU's) in de profielen Cultuur en Maatschappij (CM) en Economie en Maatschappij. Die 240 SLU's leveren zes klokuren per week op; we verdelen die in 2 voor 4 havo en 4 voor 5 havo. Dat moet zo omdat in 4 havo maar liefst vijftien vakken zitten, in 5 havo nog elf. De spoeling wordt dun, maar we gaan er vanuit dat we onze twee groepen kunnen handhaven. Programmatisch zouden een kleine groep CM en een kleine groep EM immers samengevoegd kunnen worden!

Die 2 klokuren in 4h verdelen we in 5/8 contacttijd (CT) en 3/8 zelfstudietijd (ZT). Dat is wettelijk voorgeschreven. Zo resteren $5/8 \times 120$ minuten = 75 minuten CT. In 4h hebben we dus straks nog anderhalf lesuur van 50 minuten, in 5h dus nog drie. Totaal 4 en 1/2 uur. Voor twee groepen dus negen lesuren. Een verlies in de sectie geschiedenis van zeven lesuren! Dat is toch niet niks, maar per 1 augustus 2000 krijgen we samen met maatschappijleer 160 SLU's bij, zeg dus 80 SLU's voor geschiedenis in alle h-groepen (4 of 5), dus vier of vijf lesuren. Een beperkt verlies dan aan leraars-

lessen. Maar toch weer een verslechtering van onze werkgelegenheid.

Veel erger is de achteruitgang in contacttijd met de leerlingen in de profielen. De zelfstudietijd is maar een richtgetal, niet goed te controleren. Hoe dus straks adequaat de leerlingen te begeleiden, terwijl de examenprogramma's bepaald niet verlicht worden? Een punt van grote zorg.

En omdat de leerlingen 15 vakken moeten afwerken in 4h en 11 in 5h zal de diepgang te wensen overlaten. De bedoelde verbreding in de Tweede Fase blijft waarschijnlijk steken in 'oppervlakkig winkelen in een postordercatalogus'.

Ik heb ook niet de illusie veel leerlingen te kunnen lokken uit de profielen Natuur en Gezondheid (NG) en Natuur en Techniek (NT). We moeten concurreren met bestaande en allerlei nieuwe vakken als Management en Organisatie, Informatica en Lichamelijke Opvoeding 2.

Conclusie: de invoering van de Tweede Fase in de havo pakt voor ons vak ongunstig uit, zowel voor de leerlingen als voor onze "leraarslessen".

Voor het vwo lijkt het allemaal wat gunstiger. Toch schuilt op mijn school hier meer dat andere gevaar, namelijk de leerlingenaantallen. De kans op samenvoeging van de CM en EM groepen is hier veel groter. Tenzij we veel "klanten" krijgen in het vrije deel uit de profielen NG en NT. Maar ook hier dingen meer vakken mee, onder andere enkele nieuwe. Bij ons wordt gedacht aan Management en Organisatie, Maatschappijleer 2, Lichamelijke Opvoeding 2, Informatica en elders aan misschien nog vakken als filosofie.

Hoe pakt de verdeling van de SLU's uit? In 4v zitten we met 80 SLU's (tot 1 augustus 2000) in het algemene deel. Weer uitgaande van de formule $5/8 - 3/8$ (CT en ZT) is dat 1 1/2 lesuur per groep. We gaan uit van 2 groepen, dus 3 "leraarslessen". In de profielen CM en EM zitten we dan nog met 360 SLU's elk, dat maakt 9 klokuren, vertaald naar uren van 50 minuten uitgaande van

de formule $5/8 - 3/8$ wordt dat dan in 4v nog 2 1/2 uur, in 5v 1 1/2 uur en in 6v 2 1/2 uur (contacttijd dus en die is bepalend voor de beschikbare "leraarslessen"). Met in elk profiel één groep komen we dan op $2 \times 2 1/2 + 2 \times 1 1/2 + 2 \times 2 1/2 = 13$ "leraarslessen". Totaal 16 (13 + 3). Voor de werkgelegenheid lijkt dat dus goed te zitten, maar pas op, de groepen CM en EM kunnen worden samengevoegd, want er zit niet veel verschil in de domeinen in het examenprogramma. En dan verliezen we snel 6 1/2 "leraarslessen". Als sectie geschiedenis zouden we op termijn in het slechtste geval op het Zuyderzeecollege 13 1/2 "leraarslessen" moeten inleveren. Het is dus wel zaak om per 1 augustus 2000 goed mee te doen in het algemene deel in het combinatievak geschiedenis - maatschappijleer. Voor de vwo-leerlingen lijkt het examenprogramma haalbaar, we handhaven 8 lesuren van 50 minuten over 3 leerjaren.

Nog iets over de kosten. Het is niet denkbeeldig dat er door verlies aan uren docenten in "oude vakken" voor meer of minder uren in de wachtgeldregeling komen, terwijl er nieuwe docenten voor "nieuwe vakken" moeten worden aangetrokken. Voor Ritzen geen aantrekkelijk vooruitzicht. Een gefaseerde invoering van de Tweede Fase voor havo en vwo is op zijn plaats. Uitstel van bijvoorbeeld twee jaar voor het vwo.

Verder moet de Tweede Fase-operatie vergezeld gaan van de invoering van het Studiehuis. Dat zal niet budgettair neutraal kunnen, denk aan nieuwe leermiddelen, mediatheken, computers etcetera. Scholen gaan zich daarop profileren en in de schulden steken. De politiek zal zich moeten bezinnen op meer financiële armslag voor de scholen ten behoeve van deze operatie.

Een uitdaging dit alles? Zeker! Maar het vak geschiedenis staat nu toch echt wel met de rug tegen de muur. Ons wachten onzekere tijden.

Wicher Kuper
Zuyderzeecollege
Emmeloord



Driebergen, 8 tm 14 november 1997:

***Democratie en de Verzorgingsstaat,
nieuwe ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs***

Voor de tweede keer en ditmaal in Nederland, organiseren de geschiedenisleraren-verenigingen van Denemarken, Zweden en Nederland onder de paraplu van EUROCLIO, deze **internationale nascholing**. De cursus zal plaatsvinden in Driebergen van 8 tm 14 november 1997.

In lezingen en werkgroepen zullen de diverse onderwijssystemen en de verschillende perspectieven op Democratie en de Verzorgingsstaat aan de orde komen. Voorbeelden van nieuw lesmateriaal dat aansluit op het thema, het Youth & History project en het historisch bewustzijn zijn verdere onderwerpen van de lezingen en werkgroepen.

Deze nascholing valt binnen het **Socrates/Comenius programma van de EU** waardoor het ook voor Nederlandse docenten Geschiedenis en staatsinrichting mogelijk is een beurs aan te vragen via **Comenius/Action 3**. Deze beurzen dienen **voor 10 juni 1997** te worden aangevraagd bij het **Europees Platform**. Het nascholingsbudget van de scholen kan soms ook mogelijkheden bieden.

Naast bovenstaande vind u in de **catalogus van het Comenius programma** meerdere voor docenten Geschiedenis en staatsinrichting interessante nascholingscursussen. De catalogus kunt u aanvragen bij het nationale agentschap voor Comenius: het Europees Platform in Alkmaar.

Verdere inlichtingen zijn verkrijgbaar bij onderstaande adressen.

Joke van der Leeuw-Roord
President EUROCLIO
Louise Henriëttestraat 16
NL - 2595 TH Den Haag
Tel & fax +31.70.385 36 69
j.vanderleeuw@pobox.ruu.nl

Hélène Budé - Janssens
Secretary EUROCLIO
Patrijslaan 12A
NL - 2261 ED Leidschendam
Tel +31.70.327 79 23
Fax +31.70.320 12 98

Lijst van commissies

• Commissie PABO

Aad van Zeyl, *voorzitter*,
Verhoevenstraat 37, 2291 RN Wateringen.
Tel. 0174-293809.
Sjef Schmiermann, *secretaris*,
Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek.
Tel. 024-3971636.
Theo Beker, Thesaurierweg 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555224.
Marjolijn du Jour, Dibbetsstraat 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Francien van der Meer, Grevelingen 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-511297.
Marjan de Groot, Derde Rompert 3,
5233 AE Den Bosch. Tel. 073-6420692.
Frans van Baal, Lancasterdreef 25a,
8251 TE Dronten

• Commissie Havo/Vwo

Jos van Ginkel, *voorzitter*,
Nassaulaan 5, 6721 DW Bennekom
(0318-418250, fax (school) 0318-640367).
Genio Ruesen, *secretaris*, Zwaluw 12,
8103 AR Raalte. Tel. 0572-357388.
Leo Dalhuisen, Kortenaerlaan 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-5849441.
Theun Dankert, Oudestreek 4,
9354 AG Zevenhuizen. Tel. 0594-631734.
Elise Storck, Elzenbroek 25,
4822 XE Breda. Tel/fax 076-5420592.
Annemargreet Boesveldt,
Graaf Florislaan 44,
1405 BV Bussum. Tel/fax 035-6936586.
Peter Westerveld, Breehoven 7,
6721 SP Bennekom. Tel. 0318-418052.

• Commissie Vbo/Mavo

Herry Groothuis, *voorzitter*,
Bollenhofsestraat 17, 3572 VH Utrecht.
Tel. 030-2713204.
Edward Schenk, *secretaris*,
Fokke Simonszstraat 20, 1017 TG
Amsterdam. Tel. 020-6234213.
Ron Hendriks, Middenweg 83,
1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.
Marijke Meuwissen, Kwartelstraat 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731670.
Toon Theeuwen, Hoogakker 2,
5802 MA Venray. Tel. 0478-586927.
Theo van Zon, Koewei 71,
6843 ZJ Arnhem. Tel. 026-3818285.
Harm van Dam, Dijkhof 31,
6715 DV Ede. Tel. 0318-630058.
Ronald Polak, Beverhoeve 26,
3831 TG Leusden. Tel. 033-4941183.

• Commissie Bavo

Pieter Vlaanderen, *voorzitter ad interim*,
Duivenkamp 661, 3607 VA Maarsen.
Tel. 0346-571354, fax 561384.
René Corbeij, *secretaris*, Specht 19,
3766 WN Soest. Tel. 035-6023741.
Dini Beem, Deventerschans 25,
3432 CP Nieuwegein. Tel. 030-6063726.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.
Piet Niemeijer, Sperwerstraat 92,
3362 ER Sliedrecht. Tel. 0184-416226.

Annet van Leersum-Jentink, Fabiusstraat
18, 3248 AJ Melissant. Tel. 0187-60792.

• Didactiek- en activiteitencommissie

R. Soeter, *voorzitter*, Cayennedreef 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-2612710.
H. Kummerer, *secretaris*, Ockenburghpark
46, 5709 ML Helmond.
Tel. 0492-516810, fax 0492-516805.
J.G. Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574050.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Mw. T. de Danschutter, Van Deyssellaan 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251298.
Mw. M. Braams, Parelvisserpad 35,
3816 EP Amersfoort. Tel. 033-4758702.
L. Nolet, Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen. Tel. 024-3550749.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. R. Schreuder, *voorzitter en penning
meester*, Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist. Tel. 030-6959506.
Mw. C.H. Mentink-Zuiderweg, *vice-
voorzitter*, De Wuurde 7,
6662 ZE Elst. Tel. 0481-4872233.
Mw. A.M. Vencken-Martens, *secretaris*,
Haarensseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-5284297.
Mw. J. van der Meer, Linnaeusparkweg 34,
1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31,
9989 ZG Warffum. Tel. 0595-423082.
Mw. I.A. Attema, Transvaalkade 29 II,
1092 JI Amsterdam. Tel. 020-6931572.
J.J.G.A.M. Timmermans,
Wolwevershaven 14,
3311 AV Dordrecht. Tel. 078-6312408.

• Onderwijsadviescommissie

P. van Leeuwen, *voorzitter*, Everdrift 4,
5431 LV Cuyk. Tel. 0485-314598.
W. van Waardhuizen, *secretaris*,
Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn.
Tel. 055-5423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Mw. P. van Aken-Rens, Hoogwerflaan 19,
2594 BH Den Haag. Tel. 070-385974.
C. Weltevrede, Driehoek 72,
3328 KJ Dordrecht. Tel. 078-6178288.
Mw. H. Tuithof, Griffkade 12/bis A,
3572 TZ Utrecht. Tel. 030-2713079.
Mw. D. Jansen, Van der Mondestraat 59,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-2721380.
W. Lenders, Emmalaan 5,
5671 AK Berg en Dal. Tel. 024-6844168.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Marianne Zewald, *voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-5283325.
Janneke Riksen, *secretaris*,
Linnaeuslaan 87, 3571 TV Utrecht.
Tel. 030-2730916.
Zonneke Mathee, *penningmeester*,
Schokkerwerf 1, 2317 DM Leiden.
Tel. 071-5215873.

Mariëtte Matthijsen, Satenjacht 342,
1034 ER Amsterdam. Tel. 020 - 6313530.

• Commissie Cliomatica

J. Snijders, *voorzitter*, Churchillaan 13,
5571 AR Bergeyk. Tel. 0497-572972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, Bruykersstraat
32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 0181-416591.
M.G. Harreman, Bezuidenhoutseweg 129,
2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
A. Mens, Vaartdreef 94,
2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-3412379.
A.J. Meijer, Assumburg 72,
2402 KT Alphen a/d Rijn.
Tel. 0172-421894.
Mw. C. Klijn, Sixlaan 86, 2252 CH
Voorschoten. Tel. 071-5611640.

• Redactie KLEIO

Wim Rongen, *voorzitter*, Antillen 4,
3524 EZ Utrecht. Tel. 030-2892580.
Ruud Slotboom, *secretaris*, Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-6774061.
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-6883576, fax 030-6888459.
Bart Engbers, Louise Kerlinghof 8,
3571 TR Utrecht. Tel. 030-2724010.
Jan van Oudheusden, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk. Tel. 0416-337430.
Jos Trippenzee, Vesuvius 74,
3524 WX Utrecht. Tel. 030 - 2800543.
Harry Jansen, Hatertseweg 463,
6533 GH Nijmegen. Tel. 080-3553484.
Carla van Bortel, Evievelde 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361136.
Huub Oattes, Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.

• Intercommissie NHG/VGN

G.J. Van Setten, *voorzitter*, Platanenlaan 97,
2061 TS Bloemendaal. Tel. 023-5262323.
Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, *secretaris*,
Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270099.
N. Koek, Van Oldenbarneveldstraat 31,
2334 AD Leiden. Tel. 071-5172818.
E. Schenk, Fokke Simonszstraat 20,
1017 TG Amsterdam. Tel. 020-6234213.
G.M.J. Rovers, Gerard Terborgstraat 38 III,
1071 TP Amsterdam. Tel. 020-6756333.
Tel. 020-4951551.
J.L.G. van Oudheusden, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk. Tel. 0416 - 337430.

• VGN-vertegenwoordiger in de Atlantische Onderwijscommissie

Frits Kat, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 0344-681686.

*Zijn er wijzigingen in de commissies of in
de adressen, geef dat dan door aan de
eindredacteur van KLEIO. Dan staat het er
de volgende keer goed in!*